

54096

T.C
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FARABİ'DE KIYASIN OLUŞUMU - ŞEKİL VE ÇEŞİTLERİ

Danışman
Prof. Dr. İsmail YAKIT

Hazırlayan
Fazıl KARAHAN

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

ISPARTA 1996

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FARABİ'DE KIYASIN OLUŞUMU - ŞEKİL VE ÇEŞİTLERİ

Fazıl KARAHAN

Danışman Prof. Dr. İsmail YAKIT

1996 - Sayfa 69

Jüri

İslam mantığının kurucusu olan Ebu Nas'ır - el Fârâbî'nin kıyasın - oluşumu, şekil ve çeşitleri hususundaki düşünce ve görüşlerini sistemli bir şekilde ele alıp incelemek gayesi ile, bu konuyu yüksek lisans tezi olarak seçmiş bulunuyoruz.

Çalışmamızda, Fârâbî'nin kıyasın oluşumu - şekil ve çeşitleri hususundaki düşünce ve görüşlerini fazla ayrıntıya girmeden, bir konuyu anlatmada onun tarzını takip ederek, bir bütün halinde ve öz olarak vermeye gayret ettik. Bunun yanında, Fârâbî'nin bir konuyu, bir olayı, bir düşünceyi, bir sistemi, kısaca ele aldığı her türlü problem ya da meseleyi o gün için vâkıf olduğu bütün ilimleri gözönünde bulundurarak çözüp, izah etmeye çalıştığını tespit ettik. Ayrıca, filozof yukarıda bahsedilen her türlü mesele ve fikirde, Mantık İlminden de istifade ederek, öncelikle kaynak ve sebebe inmekte, metafizik ve din boyutuna geçmektedir. Hatta o, Mantık İlmi'ni de temyiz kuvvetine bağlamakta ve bu kuvvetin de Allah (cc) tarafından insanlara bahşedildiğine inanıp kabul etmektedir.

İşte ,biz de Fârâbî'nin takip ettiği bu metod ve silsileyi izledik. Birinci bölümde, mantığın temeline temyiz kuvvetini yerleştiren Fârâbî'nin bu kuvvet sayesinde ruhta veya hariçte insanın bir fikri düzeltmesine yarayan kıyasın en küçük birimi olan ruhta makuller ve bunların karşılığı olan hariçteki anlamlı seslerden ve bunlar arasında bağ oluşturan edatlardan bahsettik. Daha sonra bu lafızların birleşerek mürekkep lafızları ve sözü nasıl oluşturduklarını ele aldık. Söz çeşitlerini- bunlardan bizim için önemli olan önermenin ne olduğu ve çeşitlerini, birbirleri arasındaki ilişkileri -ele alarak her önermenin bir bilgi olması hasebiyle bilginin kaynağı ve kesinliği meselesine girdik. İkinci bölümde, kıyasın ne olduğu ve önermelerden nasıl teşkil edildiğini; kıyasın şekil ve çeşitlerini vererek Büyük Türk Filozofu Fârâbî'nin bu hususlardaki düşüncelerini ortaya koymaya gayret ettik.

Neticede, Aristo'ya dayanan, ama orjinal fikirler de ortaya koyan Fârâbî'nin İslam Mantığı'nın kurucusu ve Muallim -i Sani olduğu bir kez daha tescil edilmiş oldu.

ÖNSÖZ

Bu incelemede, Aristo'dan sonra mantığı bütün yönleriyle, tam teşekküllü bir şekilde ele alıp işleyen ve bu sebeble Muallim -i Sani ünvanına layık görülen; sadece Aristo'nun eserlerini şerh etmekle kalmayıp, kendisinden önceki diğer filozofları da dikkate alarak orjinal fikirler de ileri süren, İslam Mantığı'nın kurucusu, Türk-İslam Filozofu Fârâbî'nin, kıyasın oluşumu - şekil ve çeşitleri hususlarındaki görüş ve düşüncelerini ele aldık.

Çalışmamız esnasında, Fârâbî'nin daha çok kendi eserlerine (Türkçe'ye çevrilmiş olanlarından istifade ettik) müracaat ederek O'nun, mantığa dair olan veya diğer hususlarda takip ettiği metodu araştırarak tespit ettiğimiz sisteme göre tezimize şekil verdik. Ancak konuyu dağıtmamak için bazı bahislere girmedik, bazı bahislerde de ayrıntıya girmedik. Konuyu en kısa ve öz olarak vermeye gayret ettik.

Gayemiz Fârâbî'nin kıyasın oluşumu - şekil ve çeşitleri hususlarındaki görüş ve düşüncelerini ortaya koymak olduğundan, O'nun, daha iyi anlaşılması için yine O'nun verdiği misallerin kullanılmasının doğru olacağına inanarak, incelememizde O'nun misallerini, duruma göre, bazen aynen, bazen de ufak tefek değişikliklerle verdik. Dip not ve kaynaklara müracaatta herhangi bir güçlük çekilmemesi için bu hususu belirtmekte yarar görüyoruz.

İtiraf edelim ki, Fârâbî üzerinde çalışan bir çok kimsenin de belirttiği gibi biz de O'nun ifade üslubunu anlamakta güçlük çektik. Ama bunun yanında O'nun izahlarının ne kadar öz olduğunu görerek hayran kaldık. Öyle ki nerdeyse O'nun cümlelerini aynen kullanmak durumunda kaldık. Ayrıca diğer kaynaklara müracaat ettiğimizde yanlış anlamak korkusuyla bir tedirginlik yaşadık. Başka bir sıkıntımız da bütün kaynaklara ulaşamamak oldu.

Her türlü eksiklik ve kusurlarına rağmen bu çalışmamızın ilim alemine girip, istifade edilebilecek eserlerden olmasını temenni ederiz. Bilhassa güzel Türkçemize eserimizin birinci bölümünün çok faydalı olacağı inancındayız.

Derslerini her zaman zevkle dinlediğim, ilmi ve hoşgörüsü ile gönlümüzde taht kurmuş ve bu çalışmanın yapılmasına vesile olan, danışmanım, değerli hocam Prof. Dr. İsmail YAKIT'a en derin saygılarımla teşekkürü bir borç bilirim. Binaenaleyh, çalışmamız esnasında ve her zaman, her türlü yardım ve desteklerini gördüğüm çok kıymetli hocalarım Doç. Dr. Mehmet AKGÜN ve Yrd.Doç.Dr.Mehmet MEDER'e, eser in hazırlanmasında emeği geçen herkese şükranlarımı sunar, hayatlarında muvaffakiyetler dilerim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ÖNSÖZ.....	II
KISALTMALAR DİZİNİ.....	III
GİRİŞ.....	1
1. Farabi'nin Hayatı.....	1
2. Farabi'nin Mantık Hakkındaki Düşünceleri.....	4
BİRİNCİ BÖLÜM: FARABİ'DE KIYASIN OLUŞUMU.....	9
1. Lafızlar.....	9
1.1. Müfret Lafızlar.....	9
1.1.1. İsim.....	9
1.1.2. Kelime (Fiil).....	10
1.1.3. Edat.....	11
1.1.4. İsim - Fiil - Edat'ın Benzerlik ve Farklılıkları.....	11
1.1.5. İsim Çeşitleri.....	11
1.1.6. Fiil Çeşitleri.....	12
1.2. Mürekkep Lafızlar.....	13
2. Söz.....	15
2.1. Söz Çeşitleri.....	15
3. Önerme (öncül).....	17
3.1. Önerme Çeşitleri.....	21
3.1.1. Önermelerde Olumluluk ve Olumsuzluk.....	21
3.1.2. Yüklemlî Önermeler.....	22
3.1.2.1. Yüklemlî Önerme Çeşitleri.....	22
3.1.2.1.1. Konu ve Yüklemin niceliği Açısından.....	22
3.1.2.1.1.1. Konunun Niceliği Açısından.....	23
3.1.2.1.1.2. Yüklemin Niceliği Açısından.....	26
3.1.2.1.2. Yüklemin Belirlenmiş Bir İsim veya Belirlenmemiş Bir İsim Olmasına Göre.....	27
3.1.3. Şartlı Önermeler.....	28
3.1.3.1. Muttasıl Şartlı Önermeler.....	29
3.1.3.2. Munfasıl Şartlı Önermeler.....	29
3.1.3.2.1. Parçaları Sayısına Göre.....	30
3.1.3.2.2. Uzlaşmazlıkta Tam veya Eksik Oluşlarına Göre.....	30
3.1.3.2.2.1. Uzlaşmazlıkta tam Olanlar.....	30
3.1.3.2.2.2. Uzlaşmazlıkta Eksik Olanlar.....	31
3.1.4. Cihetli (Modal Önermeler).....	31
3.1.5. Önermeler Arası İlişkiler.....	35
3.1.5.1. Önermelerin karşılıklı (Mütekabil) Oluşları.....	35
3.1.5.2. Önermelerde Evirme ve İftiraz.....	39

3.1.6. Varlıkları Bilinen ve Bilinmeyen Önergeler.....	42
4. Bilgi Edinme.....	43
İKİNCİ BÖLÜM: FARABİ'DE KIYAS - ŞEKİL VE ÇEŞİTLERİ.....	50
1.	
Kiyas.....	50
1.1.Farabi'de Kıyasın Şekil ve Çeşitleri	53
1.1.1. Kıyas Şekilleri.....	53
1.1.2. Kıyas Çeşitleri.....	55
1.1.2.1. Basit Kıyaslar.....	55
1.1.2.1.1. Yüklemlı Kıyaslar	55
1.1.2.1.1.1. Birinci Şekil Kıyaslar.....	55
1.1.2.1.1.2. İkinci Şekil Kıyaslar.....	56
1.1.2.1.1.3. Üçüncü Şekil Kıyaslar.....	59
1.1.2.1.2. Şartlı Kıyaslar.....	63
1.1.2.1.2.1. Muttasıl Şartlı Kıyaslar.....	63
1.1.2.1.2.2. Munfasıl Şartlı Kıyaslar.....	64
1.1.2.1.3. Hulf Kıyası.....	69
1.1.2.2. Mürekkep Kıyaslar.....	70
SONUÇ.....	73
KAYNAKLAR.....	79
ÖZGEÇMİŞ.....	81

KISALTMALAR

a.g.e.: Adı geçen eser

a.g.m.: Adı geçen makale

A.K.D.T.Y.K.A.K.M.Y.: Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi
Yayını

A. Sonuç: Asıl sonuç

A.Ü Bas.: Ankara Üniversitesi Baskısı

A.Ü. İlâh. Fak. Yay.: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları.

Ayr. bkz.: Ayrıca bakınız

bkz.: Bakınız

B.Ö.: Büyük önerme

C: Cilt

Ç. Sonuç: Çıkan sonuç

Çev.: Çeviren

D. Sonuç: Doğru sonuç

Ed. Fak. Bas.: Edebiyat Fakültesi baskısı

F.K.: Fârâbî Külliyyatı

h.: Hicri

İ.Ü.E.F.Y.: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları

İs. Sonuç: İstenen sonuç

İz. Sonuç: İzafi sonuç

K.Ö.: Küçük önerme

Kült. Bak. Yay.: Kültür Bakanlığı Yayınları

m.: Miladi

M:E:B. Yay.: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları

v.b.: Ve benzeri

Y. Sonuç: Yanlış sonuç

M.T.: Mübahat Türker- Küyel

O.T.: Orta terim

ölm.: Ölümü

s.: Sayfa

I GİRİŞ

1. FARABİ'NİN HAYATI

Tam adı, “Ebu Nasr Muhammed İbn Muhammed İbn Tarhan İbn Uzluğ el Fârâbî et-Türkî el-Muallim es-Sanî” olan filozofumuzun, tam adından da anlaşılacağı üzere; asıl adı “Muhammed”, babasının adı “Muhammed”, dedesinin adı “Tarhan”, dedesinin babasının adı ise “Uzlug”* tur. Filazofun künyesi “Ebu Nasr”; “yardım babası” olarak anlaşıldığında onun bir oğlu olduğu düşünülebilir. Oysa kaynaklarda onun evlendiğine veya bir oğlu olduğuna dair herhangi bir bilgi yoktur. Farablı manasına gelen “el-Fârâbî” nisbesini doğum yeri olan Farab vilayetinden almıştır. “Et-Türkî” lakabı ise onun bir Türk olduğunu gösterir ki hemen hemen bütün kaynaklar bu konuda mutabıktırlar. “El Muallim es -Sanî” lakabı, Filozofun, kimilerine göre Muallim-i Evvel olarak kabul edilen Aristo'nun eserlerini çok iyi bir şekilde şerh ve izah etmesinden dolayı, kimilerine göre de “et-Talim es-Sanî” adlı eserinden dolayı verilmiştir. Filazofumuz İslam dünyasında “Fârâbî”, Batıda ise “Alfarabius” olarak tanınmaktadır.

Fârâbî, Türkistan’ da Sır-Derya’ya Arıs kolunun döküldüğü yerde, eskiden önemli bir merkez olan Farab (Otrar)’a tâbi Vesic Kalesi’nde bir Türk kumandanının oğlu olarak 870 yıllarına doğru dünyaya gelmiştir. Onun annesi hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Fârâbî’nin ilk çocukluk yıllarının Vesic’de bahçe bekçiliği yaparak geçtiği ve ilk öğrenimini buradaki bir ribatta tamamladığı tahmin edilmekte, fakat bu dönemde kimden ders aldığı bilinmemektedir. Daha sonraki tahsilini memleketinde ya da İran’da yaptıktan sonra kadılık yaptığına dair bir rivayet bulunmaktadır (İbn Ebi Useybia’nın). Bu dönemde kendisine emanet edilen Aristo’nun eserlerini okuyunca felsefeye karşı büyük bir merak duyarak kadılığı bırakıp Bağdat’a gittiği, hatta tahsilini de orada yaptığı ve Arapça’yı orada öğrendiği tahmin edilmektedir. O’nun, Ebu Bişr Metta b Yunus (veya Yunan)’tan İsağuci ve diğer mantık konularında, Ebu Bekir Muhammed İbnu’s-Serrac’dan Nahiv konusunda ders aldığını, ondan bahseden hemen hemen bütün kaynaklar bildirmektedir. Hatta Fârâbî’nin Bağdat’ta Harranlı Yuhanna b.Haylan’dan ders aldığı, onu Harran’a kadar giderek bulduğuna dair rivayetler vardır. Öyle ki Fârâbî’nin Harran’da Sabî’i Dini’ni ve Felsefesini öğrenmesinin onun felsefesinde büyük bir etkisi olduğu düşünülür.

Fârâbî’nin Bağdat’ta maddi sıkıntı çektiği ve Suriye’ye geçerek Halep’te hüküm süren Hamdanilerden Seyfû’d-Devle Ebül Hasan Ali b. Abd Allah b. Hamdan el -

* Bazı kaynaklarda “Evzalag”, “Uzalag”, “Avzalag” şekillerinde geçmektedir.

Taglibi'nin yanına geldiği ve burada büyük ikram gördüğü söylenmektedir. Fârâbî'nin hakkında, Halep'te ,birçok hikaye türetilmiştir. Bu hikayelerden birine göre O, Seyfû'd-Devle'nin meclisine girerek boş sedire geçmiş ve O'nun yanına oturarak oradaki kölelerle sohbet esnasında onların dilleriyle konuşmuş ve bunun üzerine Fârâbî'nin 70 dil bildiği iddiası ileri sürülmüştür. Fârâbî Halep'te Seyfû'd Devle'den hernekadar çok izzet ve ikram görmüş ise de, kendisinin emirden günde 4 gümüş dirhem kadar bir maaş kabul ettiğini kaynaklar bildirmektedir. En son olarak, Fârâbî'nin Emir ile birlikte Şam'a gittiğini ve orada vefat ettiğini, hatta cenaze namazını Seyfû'd Devle kıldırdıktan sonra naaşının Şam civarında Bab el-Sagir'in dışına defnedildiğini kaynaklar bildirmektedir (Ö.T.Recep 339= Kanun I- 950).

Fârâbî'nin köse sakallı ve kısa boylu olduğu tahmin edilmektedir. O'nun, Bağdat, Halep, Şam ve eğer gittiyse Mısır'da Türk kıyafetiyle gezdiği hususunda kaynaklar mütefiktirler. Ayrıca O'nun anadili olan Türkçe'yi çok iyi konuştuğu gibi, Arapça'ya hakim olduğu ve bir çok bilgiye de vakıf olduğu kesindir. Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere, bu büyük Filozofun Türk olduğu hiç kimsenin aksini iddia edemeyeceği şüphe götürmez bir gerçektir.

Fârâbî'nin hayatına dair bilgi veren ve daima müracat edilen başlıca şu 4 temel kaynak sayılmaktadır:

- Ebu'l Hasan el-Beyhaki (ölm.h.566/m.1170), Tetimme Siyan el-Hikme (Siyan el-Hikme Kitabı'nın Tamamlayıcısı), İslâm Filozofları'nın hayatları, eserleri ve bazı düşünceleri hakkında bilgi verir.¹

- İbn el- Kıfti (Ölm.h.646/m.1248-49) Kitab ihbar el-Ulema fi ahbar el- hukema (Filozofların Biyografilerini, Bilginlerin Haber Vermesi)²

-İbn Ebi Useybia (Ölm.b.668/m.1270).Uyûn el -enbâ fi tabakât el -etibbâ (Filozofların Biyografileri Konusunda Bilgilerin Kaynakları), Antikçağ Filozofları, Süryani Mütercimler, İslâm Filozofları, Kelamcılar ve Sufiller hakkında bilgi verir³

- İbn Hallikân (ölm. h. 682 / m. 1282), Vefayat el-âyân (Seçkinlerin Ölümleri), Süryani Mütercimler, İslâm Filozofları, Kelamcılar, Sûfiler, Siyaset adamları ve çeşitli bilginler hakkında bilgiler verir.⁴

¹Nihat Keklik, Felsefe (Mukayeseli Temel Bilgiler ve Kaynaklar),Çağrı Yay 1978.S.316

²Nihat Keklik , age, s.318

³Nihat Keklik, age, s.319

⁴Nihat Keklik , age, s. 320

Prof.Dr.Nihat KEKLİK'in Felsefe (Mukayeseli Temel Bilgiler ve Kaynaklar) isimli eserleriyle İslâm Ansiklopedisi'nin Fârâbî maddesinde, Fârâbî'nin hayatıyla ilgili olarak verilen kaynaklarda, O'nun hayatı hakkında romantik ifadeler ve hikayeler karıştığından bahsedilmekte ve bu eserler arasında sözkonusu ifade ve hikayelerin en çok karıştığı eser olarak da İbn Hallikân'ın Vefayat el-âyân isimli eseri zikredilmektedir.¹

¹İslam Ansiklopedisi, MEB, c. 4, s. 453

2. FARABİ’NİN MANTIK HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİ

Fârâbî, “Mantık” isminin “nutk” kelimesinden türemiş olduğunu ve bu kelimenin de filozoflara göre üç anlamda kullanıldığını ifade ederek şöyle izah etmektedir¹.

“1). Ses ile çıkan sözdür ve insanın içinde bulunan şeyi dil bununla ifade eder:

2). Ruhta bulunan sözdür ve bu da kelimelerin delâlet ettiği Mâkullerdir;

3) İnsanda yaradılışından (fitri olarak), mevcut olan ruh kuvvetidir. Başka hayvanlarda bulunmayan ve insanlara mahsus olan ayırt etme (temyiz) kuvveti ile varlıkları birbirinden ayırt etmek bunun sâyesindedir. İnsanlar mâkulatı, ilimleri ve sanatları bununla elde ederler; eşyanın dikkatle tetkiki bununla olur, güzel ve çirkin işler bununla birbirinden ayırt edilir. Bu bütün insanlarda, hatta bebeklerde bile bulunur.

Fakat ayırt etme (temyiz) kuvveti küçüklerde zayıftır, işini yapacak dereceye erişmemiştir. Nitekim çocuğun ayağındaki kuvvet yürümesine kâfi gelmez; kütüğü yakacak dereceye gelmemiş olan az ışıklı ateşe benzer. Bu kuvvet, deli ve sarhoşlarda şaşı göze, uykuda olanda kapalı göze, baygın kimselerde üzerinde buhar veya başka bir şeyden perde olan göze benzer.

Dış konuşmanın (en-nutk-ül-hâricî) kanunları ile, iç konuşmanın (en-nutk-ül-dâhilî) kanunlarını verdiği ve bu iki hususta verdiği kanunlar ile, insanlarda yaradılıştan mevcut olan üçüncü konuşmayı (en-nutk-üs-sâlis) kemale getirip, yukarıki iki konuşmadaki işini en doğru en tam ve en iyi tarzda yapacak şekilde doğru olarak sevk ettiğinden bu ilme bu üç mânâda kullanılan nutk’ tan ‘ konuşma’ türetilmiş olan bir isim verilmiştir...’’².

Fârâbî, et-Tavti’ atı Fil-Mantık adlı eserinde, temel olmak bakımından önce temyiz kuvvetini (İnsanın makulleri idrâk edebileceği kuvvet) daha sonra ruhta bulunan ve mâkullere delâlet eden iç konuşmayı ve en son olarak da ses ile harice çıkan (kelimelerle, dil) dış konuşmayı ele almaktadır³.

Kısaca, demek ki Fârâbî’ ye göre, Mantık adından da anlaşılacağı üzere, makullerin bulunduğu iç konuşmaya ve kelimelerin, sözlerin bulunduğu dış konuşmaya

¹ Fârâbî, İhsa’ül Ulûm (ilimlerin sayımı) Çev. A.Ateş, MEB Yay. İSTANBUL;1989,s.78, Ayr.Bkz. Mübahat Küyel, Fârâbî’nin Bazı Mantık Eserleri, içinde,“Fârâbî, et-Tavti’ atı Fil-Mantık (Mantığa başlangıç)” Çev.MT, AKDITYKAKMY-Sayı:31 FK- Sayı:1 ANKARA, 1990, s.29

² Fârâbî, İhsa’ül Ulûm,s.78-79

³ Fârâbî, et-Tavti’a, s..29

(bütün dillerde ortak olan) kanunları vermekte ve bu sayede “nâtika kuvveti”ni doğru yöne sevk etmekte, yanlışla düşmekten korumaktadır¹. İşte, makullerde ve kelimelerde yanlış yapılması mümkün olan bütün şeylerde, insanı, hatadan koruyan ve doğru yöne sevk eden ve bir kimsenin doğru mu yanlış mı yaptığını denetlemesi için kullanılan kanunları vermesi bakımından bizce bir bilim olan Mantık’a, Fârâbî kimi yerde sanat, kimi yerde de ilim demektir².

Kelimelerin kanunlarını vermesi dolayısıyla mantığın bir dereceye kadar nahiv ile birleştiği açık bir şekilde görülmektedir³. Fârâbî, Dil Bilgisi ile Mantık arasında şöyle bir benzerliğe daha değinmektedir. Ona göre“.....Dil Bilgisinin dille ve sözlerle olan bağıntısı Mantık ilminin akılla ve mâkullerle olan bağıntısı gibidir. Nasıl Dil Bilgisi dilde söyleniş bakımından hataya düşmenin mümkün olduğu yerde, dilin ölçüsü ise, bunun gibi, Mantık ilmi de mâkullerde hataya düşmenin mümkün olduğu herhangi bir hususta aklın ölçüsüdür”⁴. Ancak Mantık ilmi ile Nahiv ilmi arasında elbette ki fark vardır. Çünkü Nahiv ilmi bir milletin kelimeleriyle (diliyle) ilgili kanunları, mantık ilmi ise, bütün milletlerin kelimeleri (dilleri) ile ilgili ortak kanunları verir⁵.

Fârâbî, Dil Bilgisi’nden başka, Mantık İlmi ile ilgili şu benzetmelerde bulunmaktadır:

“...Mantık ilminin mâkullere nisbeti (oranı), aruzun şiir vezinlerine nisbeti gibidir. Aruz ilminin şiir vezinleri için bize verdiği bütün kanunların mâkullerdeki benzerlerini bize mantık ilmi verir.

Bundan başka aklın yanlış yapıp yapmadığından veya gerçek olanı idrak etmekte kusur edip etmediğinden emin olmadığımız mâkullerde, onları deneme ve sınama (imtihan) aleti olan mantık kanunları, hissin aldanıp aldanmadığından veya miktarını idrâkte kusur edip etmediğinden emin olunmayan hataları kontrol (imtihan) etmekte kullanılan (mistar) gibidir; dairelerde yuvarlaklığını idrâk etmekte hissin yanılıp yanılmadığından ve kusur edip etmediğinden emin olup olunmadığı zaman onları kontrol için kullanılan pergel gibidir”⁶.

¹Fârâbî, age, s.27

²Fârâbî, age, s.27 Fârâbî, İhsa’ül Ulûm,s.67

³Fârâbî, İhsa’ül Ulûm,s.76

⁴Fârâbî, et-Tavti’a ,s.27

⁵Fârâbî, İhsa’ül Ulûm,s.76

⁶Fârâbî, age, s. 68-68

Fârâbî böylece, Mantık ilmi'nin ne işe yaradığını, gayesini ve faydasını İhsa'ül Ulum'da uzun uzadıya anlatmaktadır.

Fârâbî, mantığı sekiz bölüme ayırmaktadır ki, her bölüm Aristo'nun yazmış olduğu sekiz kitaba tekâbül etmektedir. Bu kitaplar, Organon adı altındaki, katagoriler, önermeler, Birinci Analitikler, İkinci Analitikler, Topikler, Safistik Deliller olmak üzere altı kitap ve Retorik, Poetik olmak üzere yazılmışlardır. Görüldüğü gibi Fârâbî, Ammonias Saccas'ın da mantık kitapları arasında saydığı Aristo'nun olan sekiz kitabı kabul ederek mantığı bölümlenmekte, Ancak İbn Sina'nın mantık kitaplarına dahil ettiği Porphyrios'un İşagaci'sini bölümlenmeye almamaktadır.

Fârâbî'nin mantığı, sekiz bölüm halinde mi dokuz bölüm halinde mi incelediği hususunda günümüzde değişik görüşler bulunmaktadır. Prof.Dr. Nihat KEKLİK'e göre "...Ebu Nasr el Fârâbî (870-950) İslâm aleminde mantığı d o k u z bölüm halinde incelenmiş olan ilk müslüman filozofudur"¹. Prof.Dr. Necati Öner ise, Fârâbî'nin İhsa'ül Ulum'daki kendi sözlerine dayanarak, mantığı sekiz bölümde incelediğini kabul etmektedir². Biz bu konuda Fârâbî'nin kendi sözlerini vermeyi uygun bulduk.

"Mantığın bölümlerine gelince, bunlar sekizdir. Çünkü bir fikrin veya bir<<matlub>>un düzeltilmesinde kullanılan kıyas neveleri, bütün olarak,üçtür. Bunların mükemmel bir hale gelmesinden sonra, konuşmada (muhataba) kıyası kullanmağa yarayan sınaatlerin neveleri, bütün olarak, beştir; bürhanî, cedelî, sofistaî, hatabî ve şi'rî sınaatler."³ Fârâbî, mantığın sekiz bölüm olup sekiz kitab'a tekabül ettiğini belirterek bunların içerikleri hakkında da şunları söylemektedir;

"Birinci kitapta, mâkuller ile onlara delâlet eden tek kelimelerin kanunları vardır. O da Arapça'da <<mâkulât>> (categorie), Yunanca'da <<katigoriyâs>> adı verilen kitapta bulunur.

İkincisinde, ikişer ikişer iki tek mâkülünden terkip edilmiş mâkuller ile, ikişer ikişer iki kelimededen mürekkep olup, bunlara delâlet eden kelimelerden ibaret olan basit sözlerin kanunları vardır. O da Arapça'da <<el-ibâre>> ve Yunanca'da << Bâri eriminyâs >> denilen kitapta bulunur.

¹Nihat Keklik, İslam Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı, İ.Ü.Ed. Fak.Yay, Ed..Fak.Bas, İSTANBUL,1989, C.I, s.48

²Necati Öner, Klasik Mantık, A. Ü. İlah. Fak. Yay. No: 179, A. Ü. Bas, ANKARA, 1986, s. 7

³Fârâbî, age, s.79

Üçüncüsünde, beş sınıfta müşterek olan kıyasları sınıyıp denemeğe yarayan kanunlar vardır. Bu da Arapça'da <<el-kıyas>>, Yunanca'da <<ânâlutikal-ülâ >> adı verilen kitapta bulunur.

Dördüncüsünde, burhanî sözleri sınağa yarayan kanunlar ile felsefeyi mükemmel ve tam bir hale getiren şeylerin kanunları vardır. Bu bölümde bir de işlerinin daha tam, daha üstün ve daha mükemmel bir hale gelmesine yarayan her şeyin kanunları bulunur. Bu Arapça <<el-Burhân >> ve Yunanca << Anutâtika's- sâniye >> denilen kitaptır.

Beşincisinde, cedelî sözlerin sınıanmasında kullanılan sözler, cedelî soru ve cevapların nasıl olacağı, bütün olarak cedel sanatını tamamlayıp mükemmel bir hale getirmeye yarayan ve işlerini daha mükemmel, daha üstün ve daha tesirli bir hale getiren şeylerin konuları vardır. Bu Arapça <<Kitâb-ül-mevazi'il-cedeliye >> (<<Cedel yerleri kitabı>>) ve Yunanca'da <<Tubikâ>> dır.

Altıncısında ilk önce, gerçek (hak) hakkında insanı yanıltmağa, aldatmağa ve şaşırtmağa yarayan şeylerin kanunları ile, ilimlerde ve sözlerde aldatmak ve yalan söylemek isteyen kimsenin kullandığı bütün şeyler sayılır sonra, bunun arkasından, yalan saçıp aldatanın kullandığı yanıltıcı sözlerin karşılanması için lâzım gelen bütün şeyler sayılır; bunların nasıl bulunacağı, neler ile reddedileceği ve insanın araştırdığı şeyde (matlub) yanlıştan veya yanıltmadan nasıl korunacağı gösterilir. Bu kitaba Yunanca'da << Sofistikâ >> denilir ki, mânası << Yanıltıcı Felsefe >> (el- hikmet-ül mümevvihe)'dir.

Yedincisinde, hatabî (hutbî) sözleri, nutukların ve güzel konuşan ve hatip kimselerin sözlerinin çeşitlerini sınıyıp denemeye yarayan kanunlar bulunur, ve bu sayede onların hitabet tarzına uygun olup olmadıkları anlaşılır. Bu bölümde hitabet sanatını tamamlayıp mükemmel bir hale getirmeye yarayan bütün şeyler sayılır. Hatabî sözlerin, türlü işlerin ayrı ayrı her bir bölümünde nutukların nasıl yapıldığını ve hangi şeyler ile bunların daha iyi ve daha mükemmel bir hale geldiğini, işinin daha tesirli ve daha belîğ olduğunu bildirir. Bu kitaba yunanca Ritorika denilir ki, "Hitabet" demektir

Sekizincisinde, şiirler ve meydana getirilmiş olan (ma'mul) şi'rî sözlerin çeşitleri ile...çeşitli işlerde ayrı ayrı yapılan şiirleri sınıyıp denemeğe yarayan bütün işler sayılır. Bunlardan her bir sınıfın sanatının nasıl olduğu, hangi şeylerden yapıldığı, hangi

şeyler ile daha etkili olmak için hangi haller bulunması lazım geldiği sayılır. Bu kitaba Yunanca'da <<Boyotika>> adı verilir ki “şiiir kitabı” demektir”¹.

¹Fârâbî, age, s. 87 - 88

BİRİNCİ BÖLÜM

FARABİ'DE KIYASIN OLUŞUMU

1. LAFIZLAR

Fârâbî, ağızdan çıkan anlamlı sesleri, müfret ve mürekkep diye ikiye ayırmaktadır¹. Ağızdan çıkan bu anlamlı seslerden, tek olup tek şeyleri gösterenler- Ahmed, Mehmed vb gibi-müfret lafızlardır; birleşik olup tek şeyleri gösterenler-bir kişinin lakabı olarak Abdullah gibi-mürekkep lafızlardır; birleşik olup birleşik şeyleri gösterenler-bir kimsenin yaşayışından ya da bir sebepten dolayı, sıfat olarak ona, Abdullah denmesi gibi-lafızlardan mürekkep olan sözdür².

İncelediğimiz kadarıyla Fârâbî'nin eserlerinde ve diğer mantık üzerine yapılan çalışmalarda lafız ve söz zaman zaman birbirinin yerine kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu durum bir anlam kargaşalığına yol açmaktadır. Biz bu anlam kargaşalığını önlemek için lafız ve sözün kendi anlamlarıyla, yerli yerinde, kullanılmasının daha doğru olacağı inancındayız.

1.1. Müfret Lafızlar

Tek olup, tek olan şeyleri gösteren ağızdan çıkan anlamlı seslere, müfret lafızlar diyen Fârâbî, onları, İsim, Kelime ve Edat olmak üzere üç sınıfa ayırarak ayrı ayrı incelemektedir³.

1.1.1. İsim

Fârâbî'ye göre isim, ağızdan çıkan tek bir şeyi gösteren, yalnız başına manası anlaşılan anlamlı bir sestir. İsim, özü ve yapısı gereği bir şeyin içinde bulunduğu zamanı

¹ Mübahat Küyel, age- içinde " Fârâbî, Fusul (Mantık Sanatına başlamak İsteyen bir Kimsenin Bilgi Edinmek Zorunda Bulunduğu Hususlara Dair Olan Bölümler)" -s.48. Ayr.bkz.Nihat Keklik, age, c. II, s. 8; M. Naci Bolay,Fârâbî ve İbni Sina'da Kavram Anlayışı. İstanbul, MEB Yayınları, 1989. s. 20.

²Mübahat Küyel, Fârâbî'nin Peri Hermeneias Muhtasarı-içinde" Fârâbî, Peri Hermeneias" - Ankara, AKDITYKAKMY-Sayı: 33, FK-Sayı: 3, 1990 s. 73

³ Fârâbî, age, s. 73. Ayr.bkz. Nihat Keklik, age, s. 8; Naci Bolay, age, s. 20

göstermez. Mesela; “hayvan”, “insan”, “Zeyd”, “Amr”, “beyaz” ve “siyah” lafızları müfret olup, tek başlarına anlaşılabilirler ve hiç birisi o mananın zamanına, zatı ve şekli itibariyle delalet etmez¹. Bazı mantık çalışmalarında, isim, “müfret lafızdır” tanımı verilerek, mürekkep lafızların isim olamayacağı intibai uyandırılmaktadır. Oysa mürekkep lafızlardan da isim olabilir. Fârâbî'nin isim çeşitlerini sayarken, ismi, yalın ve birleşik isim olarak ayırması bundandır. Bu konuda H.Ziya Ülken, Aristo'nun görüşlerini gözönünde bulundurarak “İsim, zaman ayırmaksızın itibari bir manası olan ve unsurlarının kendi başlarına hiçbir manası olmayan (mürekkep isimler müstesna) bir kelimedir”² demektedir.

1.1.2. Kelime(Fiil)

Fiil de isim gibi, ağızdan çıkan tek bir şeyi gösteren, yalnız başına anlaşılabilen anlamlı bir sestir. Ama isimden farklı olarak özü, yapısı, gereği o şeyin içinde bulunduğu belirlenmiş zamanı gösterir. Belirlenmiş zamandan kastedilen geçmiş, şimdiki ve gelecek zamandır³. Mesala; “yürüdü”, “yürüyor”, “yürüyecek” kelimeleri müfret lafızlardır. Bunlar içinde buldukları mananın zamanlarına yapı ve zatlari itibariyle delalet ederler⁴. Aristo'ya göre fiil mahmulleri ve zamanı ifade eder. Kendi başına manası vardır ve sözün unsurlarından biridir⁵.

Aristo'ya göre bir kaziyenin teşekkül ettiği unsurlar isim ve fiil olmak üzere iki tanedir⁶. Oysa Fârâbî bu unsurlara edatı da ilave ederek üçe çıkarmaktadır. O, Aristo'nun çok kısa, müphem olan tanım ve izahları daha da genişletip, kendine has düşüncelerini de ilave etmektedir. Fârâbî'nin bu mahareti hususunda bütün otoriteler müttetikdir. Fârâbî'nin İsim-Fiil-Edat ayrımıyla ilgili düşüncelerinin daha sonraki mantıkçıların hemen hemen hepsi tarafından kullanıldığı söylenebilir⁷.

¹Fârâbî, age, s. 73. Ayr.bkz. Nihat Keklik, age, s. 8; Naci Bolay, age, s. 20

²H.Ziya Ülken, Mantık Tarihi. İstanbul, İÜEF Yayınları, Rıza Koşkun Matbaası, 1942 s. 39. Ayr.bkz. Aristoteles, Organon II Önerme, Çev. Hamdi Ragıp Atademir, İstanbul, MEB Yayınları, 1989 s. 6, 9

³Fârâbî, age, s. 73; Nihat Keklik, age, s. 8; M.Naci Bolay, age, s. 20

⁴Fârâbî, Fusul, s. 48; Nihat Keklik, age, s. 8; M:Naci Bolay, age, s. 20

⁵H.Ziya Ülken, age, s.39 ;Ayr.bkz. Aristoteles, age, s. 7

⁶H.Ziya Ülken ,age, s. 39; Ayr.bkz. Aristoteles, age, s. 1

⁷Abdülkuddüs Bingöl,Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı, İstanbul, MEB Yayınları 1993 s. 22

1.1.3. Edat

“Edat ise tek bir şeyi gösteren ağızdan çıkan bir sestir, ama, onun yanına bir isim veya bir fiil getirilmeden, yalnız başına anlaşılması mümkün değildir. Mesela: ...den, ...ye, ve bunun gibi şeyler”¹. Bu durumda edat, bir mana ifade eden şeye bitleştirilen ektir².

1.1.4. İsim-Fiil-Edatın’ın Benzerlik ve Farklılıkları

İsim-fiil ve edat, üçü de tek bir şeyi gösterir³. Bu bakımdan üçü de lafızdır. İsim ve fiil tek başına anlaşılabilen bir manaya delalet etmeleri açısından edattan ayrılırlarken, yine aynı sebepten birbirlerine benzerler. İsim, bir şeyin içinde bulunduğu zamana, zatı ve yapısı itibariyle değil de ancak arızı olarak delalet etmesi bakımından fiilden ayrılır. Fiil, zatı ve yapısı itibariyle bir şeyin içinde bulunduğu zamana delalet eder ve o, zamandan ayrı düşünülemez. Dün, yarın, bugün, sene, ay gibi lafızlar arızı olarak zamana delalet ettiklerinden, yani ilk bakışta zamanın kendisine delalet ettiklerinden fiil değil isimdirler. Fiil bir mananın zamanına delalet ettiği gibi konusuna da delalet eder. Bu sebeple yürüme ve hareket de isimdir. Ancak, yürüyor, yürüyecek vb. lafızlar hem konuya hem de mananın içinde bulunduğu zamana delalet ettiklerinden isimdirler. Fârâbî bu konuyu detaylı bir şekilde incelemektedir⁴.

1.1.5. İsim Çeşitleri

Fârâbî, isimleri yalın, birleşik, belirlenmiş, belirlenmemiş, düz, eğik olmak üzere sınıflara ayırmaktadır. Zeyd, Amr vb. isimler yalın isimlerdir. Kays Aylan, Abd Şams, Abdullah vb. gibi isimler birleşik isimlerdir. İsme selb işareti getirilirse belirlenmemiş olur⁵. Fârâbî, bu işaretin Arapça’da olmadığını (yok gibi der) belirtmektedir ve buna“almadı”,“akmadı”misallerini vermektedir⁶. İbn Sina da bu konuda Fârâbî ile aynı fikirdedir ve O, “yaratmamak” misalini vermektedir. Aslında isim ve fiillerin bu çeşit

¹Fârâbî, Peri hermeneias, s. 73

²Fârâbî, Fusul, s. 48

³Fârâbî, Peri hermeneias, s. 73

⁴Fârâbî, Fusul, s. 48- 49; Ayr bkz.Fârâbî, Peri hermeneias, s. 73 - 74, Nihat Keklik, age, s. 8 -9, M.Naci Bolay, age, s. 20

⁵Fârâbî, Peri Hermeneias, s. 73, 75 - 76

⁶Fârâbî, age, s. 75

(belirlenmiş-belirlenmemiş) ayrımı Aristo'dan alınmıştır¹. İsmi, eğik ve düz olmasına gelince “isim, eğer aralarında izafet bulunan iki şeyden, zatı gereği, kendisine-bir-şey-izafe-edilmiş-olan-şey’in ismi olur ve ona ya kendisine-bir-şey-izafe edilmiş-şey olarak veya bir başka kategori bakımından delalet ederse, işte ancak o zaman eğik olur”². Eğik isimler, edatlar veya diğer sesler sayesinde eğik hale gelirler. “Zeyd’in, Zeyd’le, Zeyd’den, Zeyd’de veya diğer nisbet bildiren edatlar gibi, ya da diğer ağızdan çıkan seslerdir”³. İsim, izafetten kurtulduğunda düz isim olur. Düz isim ve eğik ismin farkı şu misalde daha açık olarak görülür “Zeyd Amr’ın babası” sözünde Zeyd, düz isim, Amr ise eğik isimdir⁴. Ayrıca eğik isim varlık bildiren bir fiile izafe edildiğinde, doğru veya yanlış bir önerme hasıl olmaz; “Zeyd’in... di”, “Zeyd’in... dir” vb. gibi. Oysa, düz isme varlık bildiren bir fiil birleştirildiğinde, doğru veya yanlış, bir önerme hasıl olur; “Zeyd var oldu” vb. gibi⁵.

1.1.6. Fiil Çeşitleri

Fârâbî, fiili de isim gibi düz, eğik, belirlenmiş, belirlenmemiş olarak sınıflandırmakla birlikte, isimden farklı olarak, varlık bildiren ve varlık bildirmeyen olarak da sınıflandırmaktadır⁶.

Eğik fiil, geçmiş veya gelecek zamanı, düz fiil ise şimdiki zamanı gösterir. Fiilin belirlenmiş veya belirlenmemiş olması isimdeki gibidir⁷.

Varlık bildiren fiiller “(var)dır”, “(var)idi”, “(var)oldu”, “(var)olur”, “oldu”, “olur” vb fiillerdir. Bunlar bir şeyin diğer bir şey hakkında var olduğuna ve “haber”(Yüklem) ile “hakkında haber verilen şey” (Konu)’in başına delalet ederler. Bu fiiller yüklem olan ismin yanına gelerek konu ile bağlandığını, konu hakkında varid olduğunu ve hangi belirli zamanda varid olduğunu gösterirler. Bu anlamda (bağlantı olarak kullanıldıklarında) bu fiiller tek başlarına yüklem (haber) olamazlar, sadece başka bir şeyin yüklem (haber) olmasını sağlarlar: “Zeyd gidendir”, “Zeyd alim oldu”, “Zeyd

¹H:Ziya Ülken, age, s. 102; Ayr. bkz. Aristoteles, age, s. 7 - 8

²Fârâbî, age, s. 75

³Fârâbî, age, s. 75

⁴Fârâbî, age, s. 76

⁵Fârâbî, age, s. 76

⁶Fârâbî, age, s. 76 - 77; Daha geniş açıklama için bkz. Fârâbî, Fusul, s. 50

⁷Fârâbî, Peri Hermeneias, s. 76 - 77

adil oldu” önermelerinde olduğu gibi. Varlık bildiren fiiller- “Zeyd olur”, “Zeyd var oldu”, “Zeyd vardır”, “Zeyd mevcuttur” misâllerinde olduğu gibi-kendi başlarına da haber olabilirler. Bu durumda Zeyd’in yaratıldığı, varlığa geldiği kastedilmektedir¹.

İsim-Fiil-Edat ayırımında bahsetmediğimiz bir husus daha vardır ki, bu da onların konu ve yüklem olabilmeleri açısından ayrılımlarıdır. İsim tek başına konu olur ama varlık bildiren bir fiile birleşmeden yüklem olamaz. Fiil tek başına yüklem olur ama herhangi bir bağ ile birleştirilmeden konu olamaz (“ki o”, “...yen” vb ekler). Meselâ “yürüyen insandır” önermesinde olduğu gibi. Edat tek başına ne konu (hakkında haber verilen) ne de yüklem (haber) olur. Sadece konu ve yüklem bir parçasıdır. “...mi” “...maz” “...den”, “fakat”, “bazen” lafızları gibi².

1.2. Mürekkep Lafızlar

“Ağızdan çıkan anlamlı sesler ya tektirler ve tek olan şeyleri gösterirler, ya birleşiktirler, ama tek olan şeyleri gösterirler, yahut birleşiktirler ve birleşik olan şeyleri gösterirler”³ sözünde Fârâbî’nin (a) tek olup tek şeyleri gösterenlerden kastı müfret lafızlarıdır; (b) birleşik olup tek şeyi gösterenlerden kastı mürekkep lafızlarıdır; (c) birleşik olup birleşik şeyi gösterenlerden kastı ise sözdür.

Müfret lafızlar ve mürekkep lafızlar tek bir şeyi göstermeleri dolayısıyla sözden ayrılırlar. Mürekkep lafızlar birleşik (İsim-Kelime-Edat’tan tamamı veya ikisinden mürekkep) olmaları dolayısıyla söz ile birleşirler. Fakat Fârâbî’nin yukarıdaki tanıma ve bu ayırma her zaman uymadığı görülmektedir. Mesala O,” söz, bir şeyi gösteren, ağızdan çıkan birleştirilmiş sestir.”⁴ tanımını vermektedir ki, bu yukarıdaki ifadesine ve izahımıza göre hatadır.

Yapılan açıklamalar doğrultusunda mürekkep lafızları-Ağızdan çıkan, birleşik olup (İsim-Kelime-ve Edat’tan) tek şeyleri gösteren seslerdir.-diye tanımlayabiliriz. Meselâ Lâfızlar bölümünde verilen misalleri tekrarlayacak olursak: Lâkap olarak bir kimseye Abdullah ismi verildiğinde, Abdullah mürekkep bir lâfızdır. Çünkü tek bir şeyi; ferdi, göstermektedir. Demek ki mürekkep lâfızlar ile söz delâlet ettikleri manâ itibariyle

¹Fârâbî, age, s. 77, Fârâbî, Fusul, s. 50

²Fârâbî, Peri Hermeneias, s. 77, Fârâbî, Fusul, s. 50 - 51

³Fârâbî, Peri Hermeneias, s. 73

⁴Fârâbî, age, s. 77

ayrılmaktadırlar. Mürekkep lâfızları aynı sebepten (tek olan şeyleri göstermeleri) dolayı müfret lafızlar gibi görmektedir¹. Biz de aynı sebepten dolayı Lâfızlar bölümünde mürekkep lâfızları işledik. Ayrıca mürekkep lafızlar ile söz arasındaki en büyük fark: mürekkep lâfızların parçaları bütün mananın bir kısmına delâlet etmezler, sözün parçaları bütün mananın bir kısmına delalet ederler².

¹Fârâbî, Fusul, s. 51

²Fârâbî, age, s. 51

2. Söz

Fârâbî söz için “...bir şeyi gösteren, ağızdan çıkan birleştirilmiş sestir. Sözün parçası da arızı olarak değil, fakat zati olarak, bu şeyin parçasını gösterir.”¹ tanımını vermektedir. Burada sözün parçasının arızı değil zati olarak o şeyin parçasına delâlet ettiğinin bildirilmesinin sebebi (daha önce de belirtildiği gibi) söz ve mürekkep lâfızı birbirinden ayırmak içindir. Bunun için Fârâbî, “Abd el Melik” misalini vermektedir. Ona göre bu ismin bir parçası sıfat olması açısından o şeyin bir parçasını gösterir.(bu durumda söz olur); Lâkap olması açısından ise o şeyin bir parçasını göstermez (Mürekkep lâfızı olur). Buna göre birincide bu isim zati olarak söz, ikincisinde ise arızı olarak söz olur². Başka bir deyişle bizce, bütünü mânanın bütününe delâlet edip, parçası bu mânanın bir kısmına delâlet etmeyen mürekkepler, mürekkep lâfızlardır” ve müfret lâfızlar gibi ele alınırlar³. Bütünü mananın bütününe delâlet edip parçası bu mananın bir kısmına delâlet eden mürekkeplere mantıkta söz denir⁴.

2.1. Söz Çeşitleri

Fârâbî, her şeyden önce sözleri, oluşturulmaları bakımından, “takyid”in teşkili gibi olanlar ve “haber”lerin teşkili gibi olanlar olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Bunlardan “haber”lerin teşkili gibi olanlara, “zeyd yürür”, “İnsan hayvandır” vb. gibi misaller veren ve mantıkta bunlara “cezimli söz”, “önerme”, “hüküm” denildiğini belirten Fârâbî, “takyid”in teşkili gibi olanlara misal vermemektedir⁵. Ancak 18. asır mantıkçılarından Gelenbevi, “takyid”in teşkili gibi olanlara, “konuşan insan” misâlini vermektedir⁶.

Fârâbî, sözü, tam ve tam olmayan olarak ikiye ayırmaktadır. Tam Söz: Cezimli Söz, Emir, Yakarı, İstek, Ünlem olmak üzere beş sınıftır. Tam olmayan söz, tam sözün parçası olması muhtemel olan sözdür⁷. Fârâbî, tam olmayan söze hiç bir misâl vermezken

¹Fârâbî, Peri Hermeneias, s. 77

²Fârâbî, age, s. 77

³Fârâbî, Fusul, age, s. 51

⁴Fârâbî, age, s. 51

⁵Fârâbî, age s. 51

⁶Abdül kuddüs Bingöl, age, s. 23

⁷Fârâbî, Peri Hermeneias, s. 77 - 78

ondan sonra yaşıyan Türk-İslâm düşünürü İbni Sina, tam olmayan söze, “Evde”, “İnsan değil” vs gibi misâller vermektedir¹.

Fârâbî’ye göre, tam sözlerden, konu ve yüklem birleştirilmesiyle oluşan “cezimli söz” doğru ve yanlış değerlendirmesine tabi tutulur. Diğerlerinin doğru ve yanlış olmaları, “cezimli söz”e çevrilmelerine bağlı olduklarından, arızidir. Arapça’da Emir, Yakarı ve İstek’in şekil olarak aynı olduklarına işaret eden Fârâbî, sözü söyleyen ve muhataba göre, sözün, üstten asta söylendiğinde Yakarı, rütbeleri eşit kimseler arasında söylendiğinde istek olduğunu ve ünlemin bunlarda ortaklaşa kullanıldığını belirterek “Bak”, “Kulak ver” “Ey Zeyd ! kabul et” misâllerini vermektedir. Şimdi, ona göre, bu sözlerin doğru veya yanlış olabilmeleri için cezimli söz şekillerine dönüştürülmeleri gerekir. Meselâ, “Ey Zeyd! kabul etmen lâzımdır” cezimli sözü gibi². Her sözün önerme, deklarativ söz, olmadığı, ancak doğru veya yanlış denilebilen sözün önerme olabileceğini Aristo da bildirmektedir³.

¹M.Naci Bolay, age, s. 63

²Fârâbî, age, s. 77 - 78

³Aristoteles, age, s. 9

3. ÖNERME (ÖNCÜL)

Her sözün önerme (cezimli söz, hüküm, öncül) olmadığını, ancak “haber”ler gibi teşkil edilen¹ doğru veya yanlış olan, yüklem ve konunun birleştirilmesiyle elde edilen sözlerin önerme olabilecekleri² söz bölümünde belirtilmişti. Fârâbî, önermeyi şu şekilde de tarif etmektedir: “ ‘Öncül’ ve ‘Önerme’ öyle bir sözdür ki onda bir şeyle bir şey hakkında hüküm verilir”³. Mesela, “Zeyd gidiyor”, “Amr uzaklaşıyor”, “İnsan yürüyor” sözlerinde Zeyd hakkında “gidiyor”, Amr hakkında “uzaklaşıyor”, İnsan hakkında “yürüyor” hükümleri verilmektedir⁴.

Fârâbî, “hüküm”e sıfat, “hakkında hüküm verilen”e de sıfatlanmış (vasıflandırılmış) demektedir. “Zeyd gidiyor” sözünde, “Zeyd” sıfatlanmış (vasıflandırılmış), “gidiyor” sıfattır. Sıfat ya bir isim ya da bir fiil olabilir. “Zeyd insandır” sözünde “insandır” sıfatı bir isimdir. “Zeyd yürüyor” sözünde “yürüyor” sıfatı bir fiildir⁵.

Sıfatı bir isim veya bir fiil olan önermeler üç zamandan (geçmiş, gelecek, şimdi) birine delalet ederler. Sıfatı fiil olan önerme için: “Zeyd yürüdü” (geçmiş zaman), “Zeyd yürür” (gelecek zaman, Türkçe’de “yürüyecek”), “Zeyd yürür” (Şimdiki zaman Arapça’da geleceğin söylenişiyile aynı, Türkçe’de “yürüyor”); sıfatı bir isim olan bir önermede “idi”, “dır”, “var oldu”, “var olur”, “şimdi var olur” vb eklerin ilave edilmesiyle; “Zeyd gidendi”, “Zeyd gidendir” (Türkçe’de “Zeyd gidecek”), “Zeyd şu an gidendir” (Türkçe’de “Zeyd gidiyor”) önermelerinde olduğu gibi. Fârâbî, “idi”, “dır” vb’nin girdiği önermelere” üçlü (sülasi) öncüller”, girmediklerine ise “ikili (sünai)” öncüller denildiğini belirtmektedir⁶. İbni Sina’ya göre sünai önermeler sadece mevzu (konu) ve mahmul (yüklem)’den oluşurlar. Bunlara rabıta (bağ) ilave edilince sülasi önerme olurlar. “Tütmez ocak”, “sönmüş dağ” önermeleri sünai’dir. Ama, “bu ocak tütüyor”, “bu yanardağ sönmüştür” önermeleri sülasi’dir. Bu durumda sünai önermeler gayr-i muayyen hükümler olmaktadır⁷.

¹Fârâbî, Fusul, s. 51

²Fârâbî, Peri hermeneias, s. 77

³Mübahat Küyel, FBME - içinde “Fârâbî, Kitab -ul Kıyas -is Sagir” - s. 98

⁴Fârâbî, age, s. 98

⁵Fârâbî, age, s. 98

⁶Fârâbî, age, s. 98

⁷H.Ziya Ülken, age, s. 103 -104

Fârâbî, sığata “yüklem”, sıfatlanmışa “konu” demektir¹. O, yüklem ve konuların, isim ve fil değil, isim ve fiillerin manaları olduklarını belirtmektedir. “Ancak, ilk bakışta, isim ve fiillerle, yerlerini kelimelerin tuttuğu manaların kastedildiğini anlamak zor olunca, isim ve fiiller sanki yüklemler ve konularmış gibi alınırlar”².

Fârâbî’ye göre her önermede ya bir Şey bir Şey hakkında tasdik edilir ya da bir Şey bir Şeyden selbedilir³. Aristoteles de önermeyi, “Bir Şey hakkında bir Şey tasdik veya inkar eden söz d r”⁴ diye tanımlamaktadır. Fârâbî’ye göre, tasdik, bir Şeyin hariçteki varlığının, zihinde inanıldığı gibi bulunduğuna inanılması olduğundan, bir Şeye doğru veya yanlış demek, her ikisi de tasdik olur. Yani selb de aslında bir tasdiktir⁵. Tasdik konusunu bilgi edinme bahsinde daha detaylı olarak ele alacağız.

Buna göre bir önermede “konu” ve “yüklem” olmak üzere iki temel unsur bulunmaktadır. Konu ve yüklemler; “...ya bir lafza delalet eden manadır, yahut da bir mana ifade eden bir lafızdır. Bu çeşit mana veya lafızlar ise: Küllî veya Şahsî (cüzi) olurlar; Külli: iki veya ikiden fazla benzeri olan demektir. Mesela, ‘insan’. Şahsî ise bir benzeri olmayan demektir. Mesela, ‘Ahmed’ gibi. Bu ikisi arasında bir fark daha vardır: Küllî, birden fazlasına haml edilebildiği halde, Şahsî ancak bir tek Şeye haml edilebilir...”⁶.

“Konu”, “hakkında hüküm verilen” olduğuna göre bir önermede “cevher”i temsil eder. Fârâbî, Aristo’ya katılarak, ferdi cevherlere “İlk cevherler” demekte ve külli cevherlerin var olmak için bu ilk cevherlere muhtaç olduklarından dolayı “ikinci cevherler” olduklarını belirtmektedir. Şu halde, ilk cevherler asla yüklem olamazlar, ama ikinci cevherler (neviler ve cinsler) yüklem olabilirler. Mesela, “İnsan Ahmed’dir” denilemez, “Ahmed insandır” denilebilir. Demek ki ikinci cevherler konu oldukları gibi yüklem de olabilirler. Ama bu onların cevher olmalarını etkilemez. Ayrıca, k ll  cevherler, ferdi cevherler hakkında tasdik olunurlar⁷. “Bir mevzu hakkında tasdik edilen Şeyler (mesela: ‘Ahmed insandır’ önermesinde olduğu gibi), bu gibi Şeylerin (yani fertlerin) mahiyetini tarif ederler. Bu suretle, Fârâbî’ye göre bir Şeyin mahiyeti tarif edilince, o Şey

¹F r b , age, s. 98 Ayr.bkz. Fârâbî, et tavi’a, s. 29

²F r b , Kitab -ul Kiyas -is Sagir, s. 98

³F r b , age, s. 98

⁴Aristoteles, Organon III Birinci Analitikler, ev. H.R. Atademir, İstanbul, MEB Yayınları 1989,s. 3; Ayr.bkz.Necati  ner, age, s. 45

⁵M bahat Küyel, Fârâbî’nin “Şera’it ul -Yakin”i -içinde Fârâbî, Kitab ul -Burhan -, Ankara, AKDITYKAKM Yayınları Sayı: 32, FK Sayı -2, 1990 s. 72

⁶Nihat Keklik, age, s. 9

⁷Nihat Keklik,age, s. 20 -21 -22 -23

artık ma'kul (yani anlaşılabilir =intelligible) hale gelir"¹. İşte, Fârâbî, "tanım" fikrini ortaya koyabilmek için, buradan hareketle beş külli'yi ele almaktadır.

"Beş külli"yi, bir şahsa yüklenen, lafızlarla ifade edilen manalar olarak tanımlayan Fârâbî, Porphyrius'a uyararak Cins, Nevi, Fasl, Hassa ve Araz diye sınıflamaktadır². Ona göre, bir tek şahsa yüklenen küllîler, umumî ve hususî olmak bakımından birbirinden ayrılırlar. Mesela, "Zeyd insandır", "Zeyd hayvandır" önermelerinde "hayvandır" yüklemi "insandır" yükleminden daha umumî (daha genel)'dir. Buna göre "insandır" yüklemi "hayvandır" yükleminden daha hususîdir. Bunlardan umumî olanına Cins, hususî olanına nevi denir. Bu küllîler, Fârâbî'ye göre, "bu nedir veya nasıldır?" sorusuyla en umumîye ve en hususîye doğru sıralanır: En umumî olup başka bir şeye göre hususî olmayana "el-cins ül-ali", en huası olup başka bir şeye göre umumi olmayana "el-nev'ül-ahir" denir. Bunlar arasında da mutavassıtlar bulunur³. Filozof'a göre "İki veya daha fazla şeyin özleri bakımından benzemedikleri yükleme 'araz' denir. Bir şeyin diğer bir şeyden özü bakımından ayrıldığı şeye 'ayrım' denir. Özü bakımından olmayarak bir şeyin bir şeyden ayrıldığı şeye 'hassa' denir."⁴. Fârâbî'nin Cins, Nevi Fasl'ın bulunuşu ve Hassa, Araz'la ilgili düşüncelerini şu misallerle anlatmak mümkündür. Böylece "tanım" bahsini de anlamış oluruz. Mesela "insanın tarifi" ele alınırsa:

İnsan nedir ?

Gıda alan cisimdir.

Fasl Cins

Nasıl bir gıda alan cisimdir ?

Hassas bir gıda alan cisimdir (Hayvan).

Nasıl bir hassas gıda alan cisimdir ?

Konuşan bir hassas + gıda alan cisimdir⁵.

Fasl Hayvan

Toparlayacak olursak, insan'ın haddi "konuşan hayvan" olacaktır. Burada "konuşan" lafzı insanı hayvandan ayıran özelliktir⁶. Bunun gibi bir cins ve fasl'dan

¹Nihat Keklik, age, c. II, s. 23 -24

²Nihat Keklik, age, c. II, s. 10, M.Naci Bolay, age, s. 26

³Fârâbî, et -Tavti'a, s. 29 -30, Nihat Keklik, age, c. II, s. 10, M.Naci Bolay, age, s. 26 -27

⁴Fârâbî, age, s. 30

⁵Fârâbî, age, s. 30

⁶Nihat Keklik, age, c. II, s. 13

mürekkep olan tanımlara “had” denir. Bir cins ve bir hassa veya bir cins ve bir araz veya iki araz vb ile yapılan - “İnsan alış veriş yapabilen bir hayvandır”, “İnsan gülen bir hayvandır” gibi - tanımlara “resm” denir. Bunlarda yüklem olarak her hangi bir neve eşit olma şartı vardır. Bu şart geçerli olduğunda bu yüklemeler neveleri ile evrilebilirler¹. Beş külli’yi anlamak için hepsini kapsayacak bir şekilde, insanın şöyle bir tarifini verebiliriz.

İnsan Oturup kalkan gülen konuşan bir hayvandır.
 Nevi Araz Hassa Fasl Cins
 (Zorunlu olarak fasl’a bağlıdır)

Aristo’ya göre, kategoriler varlıkları ifade eden en genel kavramlardır. Bunlar ifade formlarıdır². Aristo, kategorileri, bağlantısız (müfret) - “İnsan öküz, koşuyor, galiptir, gibi”-ve bağlantılı (önerme içersinde) - “İnsan koşuyor, insan galiptir” gibi- olarak iki şekilde ele almaktadır³. Bir önermenin en az bir konu ve yüklemden oluştuğu belirtilmişti. Burada konu bir şeye delalet eden mefhumdur; yüklem ise bu şey hakkında bir ifadedir. Buna göre, bir şey hakkında en fazla on çeşit ifadede bulunulabilir. Dolayısıyla bir önermede ancak On Kategori’ye göre bir hüküm verilebilir. Bu kategoriler; cevher (nedir ?), nicelik (ne kadar ?), nitelik (nasıl ?), izafet (bağlantısı ne ?), yer (nerede ?), zaman (ne zaman ?), durum (ne durumda ?), sahip olma (neye sahip ?), etki (neye etki ediyor ?, ne yapıyor ?), edilgi (ona ne yapılıyor ?)⁴ dir.

Fârâbî, Aristo’nun bu kategorilerini daha ayrıntılı bir şekilde incelemektedir⁵. O, bu on yüksek cinsin nasıl ortaya çıktığına da değinmektedir⁶.

İncelememizin ana konusu açısından Beş Küllî, Tanım ve Kategoriler bahislerini daha fazla ele almak ayrıntı olacağından bu kadarıyla yetineceğiz.

¹Fârâbî, age, s. 30 -31

²Necati Öner, age, s. 29, Nihat Keklik, age, s. 17

³Aristoteles, Organon I Kategoriyalar, Çev. H.R. Atademir, İstanbul, MEB Yayınları, 1989 s. 4 Ayr. bkz. Nihat Keklik, age, c. II, s. 18

⁴Aristoteles, age, s. 6 vd, Nihat Keklik, age, c. II (Kategoriler bahsi), Necati Öner, age, s. 28 -32, Macit Gökberk, Felsefe Tarihi, İstanbul, Remzi Kitabevi 1985, s. 78

⁵Nihat Keklik, age, c. II (Kategoriler bahsi)

⁶Nihat Keklik, age, s. 18

3.1. Önerme Çeşitleri

Fârâbî, bir önermenin, ya bir tasdik ya da bir selb olması icap ettiğinden önermelerin öncelikle olumlu (tasdik) ve olumsuz (selb) olmalarını ele almaktadır. Ona göre olumlu veya olumsuz olan bu önermeler ya yüklemli ya da şartlı olurlar¹.

O, yüklemli önermeleri, konunun niceliği açısından - konusu küllî olan, konusu öz olan, konusu küllî olana sur ilave edilen (Tümel, Tikel) önermeler -, yüklem niceliği açısından - yüklemi genel olanlar, yüklemi öz olanlar²- ve yüklem belirlenmiş veya belirlenmemiş - Basite, Ademiye - olması bakımlarından sınıflamaktadır³.

Fârâbî, şartlı önermeleri, hükmün, bir şeyin bir şeyle birleşmesi veya bir şeyin bir şeyden ayrılmasını ihtiva etmeleri bakımından Muttasıl ve Munfasıl şartlı önermeler olmak üzere sınıflamaktadır⁴. Munfasıl şartlı önermeleri, parçalarının uzlaşmazlıklarının tam veya eksik oluşları parçalarının sayısı açısından sınıflamaktadır⁵.

3.1.1. Önermelerde Olumluluk ve Olumsuzluk

Önerme, bir şey ile bir şey hakkında verilen hükümdür⁶. Hükümde de ya bir tastik, ya da bir selb söz konusudur⁷. Dolayısıyla her önermede ya bir şey bir şey hakkında tastik söz konusu olduğunda önermeye olumlu, selb söz konusu olduğunda önermeye olumsuz denir⁸. Olumlu veya olumsuz olan her önerme ya yüklemli ya da şartlı bir önermedir⁹.

Her yüklemli önermede bir konu, bir de yüklem vardır. Burada eğer yüklem konu hakkında tastik olunursa, önerme yüklemli ve olumlu bir önermedir. Eğer yüklem konudan selbedilirse önerme yüklemli ve olumsuzdur. Buradan hareketle Fârâbî, Yüklemli Önermeyi "...hükmün, ister olumlu ister olumsuz olarak, tesbit ve tastik

¹Fârâbî, Kitab -ul Kıyas -is Sagir, s. 98

²Fârâbî, age, s. 99

³Fârâbî, Peri Hermeneias, s. 83 -91

⁴Fârâbî, Kitab -ul Kıyas -is Sagir, s. 98

⁵Fârâbî, age, s. 107 -108

⁶Fârâbî, age,s. 98

⁷H.Z. Ülken, age, s. 103

⁸Fârâbî, age, s. 98

⁹Fârâbî, age, s. 98

olunduğudur.”¹ diye tanımlamaktadır. Bu tanıma, hükmün herhangi bir şarta bağlı olmaması da eklenir². Mesela, “Amr uzaklaşıyor”, “Zeyd yürüyor” önermeleri olumlu birer Yüklemlerdir; “Amr uzaklaşan değildir” ya da “Amr uzaklaşıyor değildir” önermeleri ise olumsuz Yüklemlerdir.

Şartlı önermeleri Muttasıl ve Munfasıl şartlılar olarak ikiye ayıran Fârâbî, onların olumluluk ve olumsuzlukları bahsini kapalı geçmektedir. Ona göre şartlı önermede hükmün içerdiği her şey şartlıdır. Muttasıl şartlıya “Eğer güneş doğarsa gündüz olur” önermesini; Munfasıl şartlıya da “Bu vakit ya gecedir ya gündüzdür” önermesini misâl olarak vermektedir³. İbni Sina, Fârâbî’nin Muttasıl dediği şartlı önermeye, Vaz’i önerme⁴. demektedir. Şartlı önermelerde olumluluk ve olumsuzluk bahsini İbni Sina, Fârâbî’den aldığı misallerle daha açık bir şekilde izah etmektedir. “Vazi kaziyelerde mukaddemle tali arasındaki rabita tastik veya nefidir. Eğer güneş doğmuşsa gündüz olur. Eğer güneş doğmazsa gündüz olmaz gibi. Şartî munfasıl kaziyede hadlerden herhangi biri tastik edilir veya hepsi nefi edilir. Bu adet çifttir veya tektir gibi. Bu adet ne çifttir, ne tamamen ikiye taksim edilebilir gibi. Bütün bu misallerde selbin rabita üzerine teveccüh ettiği görülür”⁵.

3.1.2. Yüklemler

Bir “konu” ve bir “yüklem”den oluşan, olumlu veya olumsuz olarak hükmün tesbit ve tastik edildiği, bir şarta bağlı olmayan, “Zeyd uzaklaşıyor”, “Zeyd uzaklaşan değildir”, gibi önermelere Fârâbî, Yüklemler demektedir⁶.

3.1.2.1. Yüklemler Çeşitleri

3.1.2.1.1. Konu ve Yüklemin Niceliği Açısından

Fârâbî’ye göre, Yüklemler bir önermede yüklem olan ismin konu olan ismin, hatta fiilin, yani sözün parçalarından her birinin tevâtü ile söylenmesi gerekir. Önermenin

¹Fârâbî, age, s. 98

²Fahrettin Olguner, Fârâbî, İzmir, Akademi Kitabevi 1993, s. 70

³Fârâbî, age, s. 98

⁴H. Z. Ülken, age, s. 102

⁵H. Z. Ülken, age, s. 103

⁶Fârâbî, age, s. 98 Ayr.bkz. Fahrettin Olguner, age, s. 70

konusu müşterek manaya gelen bir isim- hem görme işlemini gerçekleştiren organımıza, hem de su kaynağına <<göz>> dememiz veya hem at'a hem de insana “hayvan dememiz” gibi - olduğunda önermenin sayısı ismin taşıdığı mananın sayısına eşit olur ve bu önermeler bir tek yüklemün yüklendiği konular şeklinde olurlar. Önermenin yüklemi müşterek manaya gelen bir isim olduğunda da önermenin sayısı bu ismin taşıdığı manaya eşit olur. Konu müşterek isim yüklem de müşterek isim ise, önermelerin sayısı bunların taşıdıkları manaların sayısına eşit olur¹. Konu müşterek isim olduğunda önermenin sayısının bu ismin taşıdığı mananın sayısına göre değişmesine Aristo, “elbise” misâlini vermektedir. Ona göre “elbise”nin hem at, hem de insan manasına geldiği düşünülür. ve “Elbise aktır” denirse bu önerme “insan ve at, aktırlar” önermesine delâlet eder. Bu da “insan aktır”, “ At aktır” önermeleriyle aynıdır². Konunun müşterek isim olmasını ele alan Aristo, yüklemün müşterek isim olması hususunu belirtmemektedir. Oysa Fârâbî her ikisini de ele alıp incelemektedir.

Yüklemlî önermede konu eş anlamlı isimlerden oluşursa mânâ tek olur. Yüklem eş anlamlı isimlerden oluşursa mânâ yine tek olur. Eğer konu eş anlamlı isimlerden, yüklem de eş anlamlı isimlerden oluşuyorsa önerme tek olur.

Tek mânâ şahsî veya küllîdir. Küllî mânâ müfret bir lafızla delâlet edildiğinde, “Zeyd, mucittir” gibi veya takyidin terkibi şeklinde olan mürekkep lafızlarla delâlet edildiğinde, “Zeyd, beyaz bir insandır.”, “Üç tek bir sayıdır”, “Çift sayı, iki eşit parçaya bölünür” gibi tek olur³.

Anlaşılabacağı üzere Fârâbî, burada, yüklemlî önermeleri hem konunun niceliği hem de yüklemün niceliği yönünden ele almaktadır.

3. 1. 2. 1. 1. Konunun Niceliği Açısından

Fârâbî, konunun niceliği bakımından yüklemlî önermeleri, ilkin, konusu genel (Küllî) ve konusu öz (ayan, Şahsî) olanlar üzere ikiye ayırmaktadır⁴.

a. Konusu “genel” ve küllî olan önermeler: Daha önce de belirtildiği gibi bu önermelerin konularını müşterek manaya gelen isimler oluşturur⁵. Müşterek isim birbirine

¹Fârâbî, Peri Hermeneias, s. 82

²Aristoteles, Organon II Önerme, s. 82-83

³Fârâbî, Peri Hermeneias, s. 82 -83

⁴Fârâbî, Kitab -ul Kıyas -is Sagir, s. 99

benzeyen birçok öze verilen bir isim olduğundan Küllî (genel)'dir, cinstir. Meselâ, “İnsan hayvandır” önermesinin konusu olan “insan” müşterek mânâyâ gelen küllî bir isimdir¹. Bu önermelere İbni Sina ve sonra gelenler mühmele (belirsiz) önermeler demektedirler. Bu önermelere, belirsiz denilmesinin sebebi de nicelik işaretinin bulunmayışıdır². Aristo ise bu önermeleri Fârâbî'nin ayırdığı gibi taksim etmediğinden - “İnsan”ı küllî olarak kabul ettiği halde - küllî önermeler olarak görmemektedir³. İbni Sina da Aristo'ya katılarak bu önermeleri cüz'i önermeler içerisinde telakki etmektedir⁴. Oysa Fârâbî onlardan farklı olarak bu önermeleri tasnif etmekte ve “konusu genel ve küllî olan önermeler” demektedir⁵. Bu önermelerin konularını ikinci cevherler oluşturur. Yani konu küllî bir isim, cinstir.

b. Konusu Öz (Şahsî, Ayan) Olan Önermeler: Bu önermelerin konularını ilk cevherler yani fertler oluşturur. Fârâbî'ye göre öz, Zeyd, Amr gibi aralarında benzerlik bulunmayan şeydir. Bu önermelerin yüklemeleri mutlaka küllî olur “Zeyd insandır” gibi⁶. Bu önermelere İbni Sina “mahsusa” demektedir⁷. İbni Sina'dan sonra gelenler de mahsusa tabirini kullanmaktadırlar. Meselâ, Gelenbevi bunlardandır⁸. Bu önermeye, “Tekil Önerme” de denilmektedir⁹.

Fârâbî, ikinci olarak, konusu küllî olan önermelere bir sur izafe etmek suretiyle oluşturulan surlu önermeleri ele alıp, bunları, aldıkları surlara göre sınıflamaktadır. Önermeye izafe edilen bu surlar: “Bütün”, “Herhangi”, “Bazı”, “Hiçbir”, “Hepsi değil” vb lafızlardır. Sur, önermede, konusuna hükmün bazı veya hepsi hakkında olduğuna delalet eder. Bu durum önerme olumlu veya olumsuz olsun, her iki durum için sözkonusudur¹⁰. Bu önermelere İbni Sina ve sonrakiler mahsusa önermeler demektedirler¹¹. Fârâbî surlu önermeleri şöyle sınıflamaktadır:

⁵Fârâbî, Peri Hermeneias, s. 82 -83

¹Fârâbî, Kitab -ul Kıyas -is Sagir, s. 99

²H.Z: Ülken, age, s. 104, Ayr.bkz. A.K: Bingöl, age, s. 49, Necati Öner, age, s. 50

³Aristoteles, age, s. 12

⁴H.Z. Ülken, age, s. 104

⁵Fârâbî, Kitab -ul Kıyas -is Sagir, s. 99

⁶Fârâbî, age, s. 99

⁷H.Z. Ülken, age, s. 104

⁸A.K. Bingöl, age, s. 48

⁹Necati Öner, age, s. 50

¹⁰Fârâbî, age, s. 99

¹¹H.Z. Ülken, age, s. 104, A.K. Bingöl, age, s. 49, Necati Öner, age, s. 50

a. Genel Olumlu Önerme:Yüklemin konunun hepsi hakkında tasdik edildiğine delâlet eden “Her”, “Bütün” vb. surların izafe edildiği olumlu önermelerdir. Meselâ, “Her insan hayvandır” önermesi genel olumlu bir önermedir¹. Bu önermeler Gelenbevi’ye göre surlu (mahsure) önermelerin en şereflişidir ve Mucibe’i Külliye (Tümel olumlu) adı verilir². İbni Sina da bu önermeleri “Külliye” demektedir³.

b. Özel Olumlu Önerme: Yüklem, konunun bazısı hakkında tasdik edildiğine delalet eden, “Bazı”, “Herhangi” vb surların izafe edildiği olumlu önermelerdir. Mesela, “Herhangi bir insan beyazdır”, “İnsan olanların bazıları beyazdır” önermeleri özel olumlu önermelerdir⁴. İbni Sina’ya göre bu önermeler mahsure önermelerden cüziyedir⁵. Gelenbevi ise, mucibe-i cüzi’ye (Tikel olumlu) önerme adını vermekte ve konu ile yüklem bütünü olarak aykırı olmadıklarında tasdik olduğunu belirtmektedir⁶.

c. Genel Olumsuz önerme: Yüklem, konunun hepsinden selbedildiğine delâlet eden, “Hiçbir”, “Hepsi değil” vb. surların izafe edildiği olumsuz önermelerdir. Mesela, “Hiçbir insan ölümsüz değildir” önermesi gibi⁷. Gelenbevi bu önermelerin sur’unu “hiçbir şey” olarak kabul etmekte ve “Salibe-i Külliye” adını vermektedir⁸.

ç. Özel Olumsuz Önerme: Yüklem, konunun bazısından selbedildiğine delalet eden, “Bazı...değil”, “Herhangi...değil” vb, surların izafe edildiği olumsuz önermelerdir. Mesela, “Her insan beyaz değildir”, “Bazı insanlar beyaz değildir”, “Herhangi bir insan beyaz değildir” önermeleri özel olumsuzdurlar⁹. Gelenbevi bu önermelere “Salibe -i cüzi’ye” demektedir.

18. yy. İslâm mantıkçılarından Gelenbevi, surlu (mahsure, musavvere) önermeleri mucibe -i külliye, salibe -i külliye, mucibe -i cüzi’ye, salibe -i cüzi’ye olarak tasnif

¹Fârâbî, age, s. 99

²A.K. Bingöl, age, s. 49

³H.Z. Ülken, age, s. 104

⁴Fârâbî, age, s. 99

⁵H.Z. Ülken, age, s. 104

⁶A.K. Bingöl, age, s. 50

⁷Fârâbî, age, s. 99

⁸A.K. Bingöl, age, s. 49

⁹Fârâbî, age, s. 99

etmekle¹. beraber Fârâbî'den sonra bir yenilik getirmemektedir. Ama Fârâbî bu hususta da nihayetinde Aristo'ya" dayanmasına rağmen, konuya, çok açık ve mükemmel bir şekilde izahlar getirmektedir.

3. 1. 2. 1. 1. 2. Yüklemin Niceliği Açısından

Yüklemin niceliği açısında yüklemler, Fârâbî, yüklemler genel olan önermeler ve yüklemler öz olan önermeler olmak üzere sınıflara ayırmaktadır²:

a. Yüklemler Genel Olan Önermeler: Bu önermelerde yüklem olan isim ikinci cevherlerdendir, yani genel ve cinstir. Mesela, "Zeyd insandır" önermesinde "insan ikinci cevherlerden olan, müşterek bir isim, genel ve cinstir.

b. Yüklemler Öz olan Önermeler: Bu önermelerde yüklem olan isim, ilk cevherlerden, öz, ayan, ferttir. Daha önceki bahislerde, Fârâbî, ilk cevherlerin daima konu olduklarını, yüklem olamayacaklarını belirtmişti. Buna rağmen o, yüklemler öz olan önermeleri kabul etmekte ve yüklemler önerme çeşitleri arasında saymaktadır. Mîsal olarak da "Şu oturan Zeyd'dir" önermesini vermektedir³. Ancak, Fârâbî'nin burada çelişkiye düştüğü zannedilmemelidir. Çünkü, Fârâbî, yüklemin tabii ve tabii - olmayan yollar olmak üzere iki şekilde yapıldığını belirtmektedir. Tabii yolla yüklem, cevhere diğer dokuz yüksek cinsin yüklem olmasıdır. Mesela, "insan beyazdır" gibi. Tabii olmayan yolla yüklem ise bunun tersidir. Mesela, "beyaz insandır", "insan Zeyddir", "bu ayaktaki, Zeyd'dir" önermelerinde olduğu gibi⁴. Bu ikincisi itibari olarak yüklemdir⁵.

Fârâbî'nin yüklemler önermeleri, yüklemin niceliği yönünden de inceleyip sınıflaması gerçekten orjinaldir. Her ne kadar ondan sonra gelen İslam mantıkçıları bu konuya gerekli önemi vermemişlerse de Fârâbî'nin bu hususa Hamilton'dan daha önce değindiği bir gerçektir.

¹ A.K. Bingöl, age, s. 49-50

² Fârâbî, age, s. 99

³ Fârâbî, age, s. 99

⁴ Nihat Keklik, age, s. 62

⁵ Fahrettin Olguner, age, s. 71

3. 1. 2. 1. 1. 3. Yüklemin Belirlenmiş Bir İsim veya Belirlenmemiş Bir İsim Olması Açısından

Fârâbî, yüklemlerini, nitelik yönünden, olumlu ve olumsuz diye sınıfladığı gibi bu önermelerin yüklemelerinin belirlenmiş bir isim veya belirlenmemiş bir isim oluşlarına göre de sınıflamaktadır.

Filozof'a göre, yüklemi belirlenmemiş bir isim olan önerme, olumsuz değil, olumlu bir önermedir. Belirlenmemiş ile olumsuz arasındaki fark olumsuzun daha fazla durumda doğru olmasıdır. Olumsuz, hem bir şeyi gerçekliği onda bulunmakla kaim olan şeyden hem de gerçekliği onda bulunmakla kaim olmayan şeyden kaldırmaktır. Halbuki belirlenmemiş isim sadece bir şeyi gerçekliği onda bulunmakla kaim olan şeyden kaldırmaktır. Mesela, "Âlim değildir." önermesi olumsuzdur ve hem duvarcı, hem cahil hem de çocuk için doğrudur. Ama "âlim-değil" sözü "cahil" anlamındadır. Bu durumda duvarcı için, cahil ya da "âlim-değil" denilmesi yanlış olur¹. Fârâbî bu açıdan önermeleri şöyle sınıflamaktadır.

"Yüklemi belirlenmiş bir isim olan ve herhangi bir varlığa delâlet eden her önerme basit bir önermedir.

Eğer, yüklemi yokluğa delâlet eden belirlenmiş bir isim ise, ona 'Yokluk bildiren önerme' denir.

Eğer yüklemi belirlenmemiş bir isim ise, ona 'Belirlenmemiş olumsuz (Sâlîbe-i Ma'dule)' denir.

Bunların hepsi ya olumlu ya olumsuz olur.

'Zeyd âlim (olarak var) dir' önermesi 'Basit olumlu (Mucibe-i Basite)' olur.

Bunun zıddı

'Zeyd âlim (olarak var) değildir' önermesi 'Basit olumsuz (Salibe-i Basite)' dur.

'Zeyd cahil (olarak var) dir' önermesi 'Yokluk bildiren (yokluklu) olumlu (Mucibe-i ademiyye)' dur

Bunun zıddı

¹Fârâbî, Peri Hermeneias, s. 83-84

‘Zeyd cahil (olarak var) değildir’. Bu da ‘Yokluk bildiren (yokluklu) olumsuz (Salibe-i Ademiyye)’dur

‘Zeyd alim-değil (olarak var) dir’ önermesi ‘Belirlenmemiş olumlu (Ma’dule-i Mucibe)’dur

Bunun zıddı

‘Zeyd alim-değil (olarak var) değildir’dur. Bu da ‘Belirlenmemiş olumsuz (Ma’dule-i Salibe)’dur.”¹.

Fârâbî’nin bu tasnifini daha sonraki İslâm Mantıkçıları daha da geliştirmişler, konunun da belirlenmemiş isim olmasına göre önermeleri sınıflandırmışlardır. Meselâ Gelenbevi, konu ve yüklem, lafız ve anlam bakımından mevcut olduğu önermelere muhassala, mevcut olmadığı önermelere de madule demekte ve madule önermeleri üç sınıfta incelemektedir (Maduletü’l Mevzu, Maduletü’l Mahmul, Maduletü’l Tarafeyn)².

3. 1. 3. Şartlı Önermeler

Fârâbî’ye göre, şartlı önerme, hükmün bir şarta bağlı olduğu önermedir³ ve hükmün içerdiği her şey şartlıdır⁴. Her şartlı önermede bir “önce gelen hüküm (Mukaddem)” bir de “arkadan gelen hüküm (Tali)” bulunur. Şartlı önermelerin mukaddem veya talisini oluşturan hükümler birer tane olabildikleri gibi daha fazla sayıda da olabilirler. Bu hükümler olumlu oldukları gibi olumsuz hükümler de olabilirler. Yani mukaddemi oluşturan hükümler birden fazla, olumlu veya olumsuz, taliyi oluşturan hüküm tek (olumlu veya olumsuz) veya tali çok sayıda hükümden (olumlu veya olumsuz), mukaddem tek hükümden oluşabilir⁵.

Şartlı önermelerin nicelik ve nitelik bakımından durumları yüklemli önermeler gibidir.

¹Fârâbî, age, s. 84

²A.K. Bingöl, age, s. 53-54

³Fahrettin Olguner, age, s. 73

⁴Fârâbî, Kitab-ul Kıyas-is Sagir, s.98

⁵Fârâbî, age, s. 106

Fârâbî, şartlı önermeleri, hükümün, mukaddem ve talinin birleşmesi veya ayrılmasını tazammum etmesi açısından, Muttasıl (bitişik) şartlı ve Munfasıl (ayrık) şartlı önermeler olmak üzere ikiye ayırmaktadır¹.

3. 1. 3. 1. Muttasıl Şartlı Önermeler

Muttasıl Şartlı Önermeler, bir şeyin bir şeyle, yani Mukaddem ile Tali'nin birleşmesini tazammum ederler. Mukaddem ve Tali'nin birleşmesi bir şart eklentisiyle şarta bağlanır. Bu şart eklentileri: “.....ise”, “.....dıkça”, “eğer.....ise”, “.....dığı vakit”, “.....her defada”, “.....dıkta” vb. eklentilerdir. Meselâ, “Eğer güneş doğarsa gündüz olur” önermesinde “Eğer güneş doğarsa” Mukaddem, “gündüz olur” Tali, “Eğer.....’sa(ise)” şart eklemidir. Bu önerme güneşin doğması ile gündüzün olacağını tazammun eden Muttasıl şartlı bir önermedir. İki olumsuz hükümden yapılan Muttasıl şartlıya misâl, “Eğer güneş doğmazsa gündüz olmaz”. Bir olumlu bir olumsuzdan yapılabilecek misal “Eğer gece olmazsa gündüz olur”; Mukaddemi bir çok hükümden, Tali’si tek hükümden yapılabilecek misâl, “Eğer cisim sonlu değilse, hareket ediyorsa, eğer hareketi düzgün hareket ise ve eğer düzgün bir hareket ancak hareketlinin boyutundan daha büyük bir uzaklıkta vuku bulursa ve eğer uzaklık bir boyut ise ve eğer boyut ayrılmayan bir şey ise, o halde sonsuz olanın dışında başka bir cisim var demektir².

İbn Sina, Fârâbî'nin Muttasıl Şartlı dediği bu önermeye Vaz’i hüküm demek ve tıpkı yüklemli önermeler gibi “dır” şeklinde bir rabıta (bağ)’yı tazammum ettiğini bildirmektedir³.

3. 1. 3. 2. Munfasıl Şartlı Önermeler

Munfasıl Şartlı Önermeler, bir şeyin bir şeyden, yani Mukaddem ve Tali'nin, ayrılmasını, farklı olmasını tazammun eden önermelerdir⁴. Fârâbî, Munfasıl şartlı önermelerin parçaları iki tane olduğunda, Mukaddem ve Tali tabirlerini kullanmakta ve bunların yerlerinin değişebileceğini, sadece önce gelmek ya da arkadan gelmek bakımından Mukaddem ve Tali denildiğini, belirtmektedir; Ancak, parçaları ikiden fazla

¹Fârâbî, age, s. 98

²Fârâbî, age, s. 98, 106

³H.Z. Ülken, age, s. 102

⁴Fârâbî, age, s. 98

olduğunda Mukaddem ve Tali tabirlerini kullanmamaktadır. O, parçaların birbirinden ayrılmasını, farklı olmasını, birbirlerinden aykırı olmalarını, “uzlaşmazlık” olarak nitelendirmektedir. Parçaların birbirinden ayrılmasını sağlayan şart eklemleri; “ya”, “veya”, “veyahut” ve benzerleridir¹.

Munfasıl şartlı önermeler, uzlaşmazlık üzerine kurulmuşlardır. Parçalardan birinin olması, diğerinin (ya da diğerlerinin) olmamasına bağlıdır². İbni Sina'ya göre “Şarti munfasıl hüküm: Hadleri müstakil veya mütekebil olan hükümdür. Bu adet çifttir veya tektir gibi”³.

Fârâbî, munfasıl şartlı önermeleri parçalarının sayısına ve bu parçaların uzlaşmazlıklarının tam ya da eksik oluşuna göre sınıflara ayırmaktadır⁴.

3. 1. 3. 2. 1. Parçaların Sayısına Göre

Fârâbî'ye göre Munfasıl Şartlı Önermelerde uzlaşmayan parçalar en az iki olmak şartıyla daha fazla da olabilirler. Mesela, “Bu vakit ya gecedir, ya gündüzdür”, “Alem ya kadîmdir veya zamanda olmuştur” önermelerinde uzlaşmayanlar iki tanedir. Meselâ, “Zeyd ya beyazdır, ya siyahtır ya kırmızıdır”⁵ önermesinde uzlaşmayanlar üç tanedir. Bu sayı da artabilir.

İki veya daha fazla olan uzlaşmazların uzlaşmazlıkları ya tam ya da eksik olur⁶. Bu bakımdan Fârâbî, önermeleri şöyle sınıflamaktadır.

3. 1. 3. 2. 2. Uzlaşmazlıkların Tam veya Eksik Oluşlarına Göre

3. 1. 3. 2. 2. 1. Uzlaşmazlıkta Tam Olanlar

Fârâbî, munfasıl şartlı önermeler ister iki uzlaşmaz parçadan isterse daha fazla uzlaşmaz parçadan yapılmış olsunlar, içinde bütün uzlaşmazlıkların tam olarak

¹Fârâbî, age, s. 107

²Fahrettin Olguner, age, s. 74

³H.Z. Ülken, age, s. 103

⁴Fârâbî, age, s. 107

⁵Fârâbî, age, s. 107

⁶Fârâbî, age, s. 107

bulunduğu, “âlem ya kadîmdir, ya zamanda olmuştur.”, “Bu su ya sıcaktır, ya soğuktur, veya ılıktır” gibi önermelere uzlaşmazlıkta tam olan önermeler demektir¹.

Uzlaşmazlığın tam oluşundan kasıt, bir konuda bir şey için söylenebilecek uzlaşmaz başka bir şıkkın bulunmayışı, uzlaşmazların tamamının önermede bulunmasıdır. Meselâ, “âlem ya kadîmdir, ya kadîm değildir” önermesinin parçaları “kadîmdir” ya “kadîm değildir” bir arada bulunmadıklarından uzlaşmazdırlar. Ancak o konuda söylenebilecek uzlaşmaz başka bir ihtimâl (şık) bulunmadığı için de uzlaşmazlıkları tamdır. Uzlaşmazlıkları tam olan münfasıl şartlı önermeler iki parçalı veya daha çok parçalı olsun aynı şartlar geçerlidir. Meselâ, “Bu su ya sıcaktır, ya soğuktur, veya ılıktır”; “Bu sayı ya çoktur ya azdır veya eşittir” önermeleri gibi².

3. 1. 3. 2. 2. 2. Uzlaşmazlıkta Eksik Olanlar

Fârâbî’ye göre, münfasıl şartlı önermelerden bütün uzlaşmazların tamamının bulunmadığı, “Zeyd ya Irak’ta ya Şam’dadır”, “Zeyd ya beyazdır ya siyahtır ya kırmızıdır” vb. önermeler, uzlaşmazlıkta eksik olan önermelerdir³.

Fârâbî’den sonra gelen İslâm mantıkçıları, doğru ve yanlış değer çiftine göre onun uzlaşmazlıkları tam ve iki parçalı olarak ele aldığı münfasıl şartlı önermelere “hakikiye”; uzlaşmazlıkta eksik kabul ettiği münfasıl şartlı önermelere “Maniat-ul Cemi” adını vermektedirler⁴. Onlar bu önermelere bir de “Maniat-ul Hulu”yu eklemektedirler. Halbuki Fârâbî’nin bu önermeleri değerlendirmesi onlardan farklıdır. Çünkü o, sadece iki parçalıları değil, daha fazla parçalı olanları da alarak, kıyas bahsinde, nasıl sonuçlar vereceklerini değerlendirmektedir⁵.

3. 1. 4. Cihetli (Modal-Kipli) Önermeler

Fârâbî, ciheti “....öyle ağızdan bir defada çıkan sestir ki önermenin yüklemine bitiştirilir ve önermenin yüklemine önermenin konusuna yüklenme keyfiyetine delâlet

¹Fârâbî, age, S.107

²Fârâbî, age, S.107

³Fârâbî, age, S.107

⁴Necati Öner, age, S.61-68, Ak Bingöl, age, S.76

⁵Fârâbî, age, S.107

eder”¹. diye tarif ederek bu lâfızların: Mümkün, zaruri, muhtemel, mümteni; vacip, çirkin gerekli, icabeder, muhtemel, olabilir vs. olduklarını bildirmektedir². Bu anlamda Fârâbî, çok sayıda ciheti kabul etmektedir. Dolayısı ile cihetler’in sayısını zarfların sayısına bağlayan Gablot’tan daha önce bu konuya değinmiştir³.

Fârâbî, ciheti olan önermelerde, iki parçalı cümle için “Zeyd’in konuşması lâzımdır”, “Zeyd’in yürümesi mümkündür”, “Ay’ın tutulması zaruridir” misallerini; üç parçalı cümle için “Zeyd’in âdil (olarak var) olması icabeder”, “Amr’ın âlim (olarak var) olması mümkündür”, “Ay’ın tutulmuş (olarak var) olması zaruridir” misallerini vermektedir⁴.

Fârâbî, cihetli önermeleri, olumlu, olumsuz; basit, belirlenmemiş; surlu, sursuz, olarak ele almakta ve önermeler arası ilişkiler bakımından incelemektedir. **Olumlu:** “Zeyd’in konuşması icab eder”, “Zeyd’in konuşması mümkündür” **Olumsuz:** “Zeyd’in konuşması icabetmez”, “Zeyd’in konuşması mümkün değildir” **Surlu:** “Bütün insanların yürümesi mümkündür”ün çelişği “Bütün insanların-değil yürümesi mümkündür”; karşıtı “Bir tek insanın bile-değil yürümesi mümkündür” **Basit olumlu:** Selb işaretinin, şahsîlerde ve sursuzlarda, önermenin parçalarından, ne yüklem, ne varlık bildiren fiilin ne de cihetin yanına getirilmesiyle oluşan önermelerdir: “Zeyd’in alim (olarak var) olması icabeder”⁵. **Basit olumsuz:** Sadece cihetin yanına selb işareti getirilir. “ Zeyd’in alim (olarak var) olması icap etmez”⁶. **Belirlenmemiş olumlu:** Üç parçalı cümlede, üç şekilde yapılır. İlk olarak, selb işaretinin sadece yüklem yanına getirilmesiyle yapılır. İkinci olarak selb işaretinin sadece varlık bildiren fiilin yanına getirilmesiyle yapılır. Üçüncü olarak da hem selb işaretinin hem yüklem hem de varlık bildiren fiilin yanına getirilmesiyle yapılır. Selb işareti cihetin yanına getirilirse önerme olumsuz olur. “Zeyd’in âlim (olarak var) olması icabeder” önermesinin belirlenmemiş olumlusu “Zeyd’in âlim-değil (olarak var) -değil olması icab eder”dir. İki parçalı cümlede belirlenmemiş olumlu, selb işaretinin yüklem yanına getirilmesiyle yapılır: “Zeyd’in yürümemesi lazımdır.” gibi⁷. **Belirlenmemiş olumsuz:** Belirlenmemiş olumludan farklı olarak cihetin de yanına

¹Fârâbî, Peri Hermeneias, s.89

²Fârâbî, age, s.89

³Necati Öner, age, s. 75

⁴Fârâbî, age, s.89

⁵Fârâbî, age, s.89

⁶Fârâbî, age, s.89

⁷Fârâbî, age, s. 89-90

selb işareti getirilerek yapılır: “Zeyd’in yürümemesi mümkündür”ün olumsuzu (karşıtı) “Zeyd’in yürümemesi mümkün değildir”. Üç parçalı cümlede “Zeyd’in âlim-değil olması mümkündür” ün olumsuzu (karşıtı-zıddı) “Zeyd’in âlim-değil olması mümkün değildir”dir¹.

İlk cihetleri, zaruri, mümkün ve mutlak olmak üzere üç sınıfa ayıran Fârâbî, bunların, varlığın ilk ayırımlarına delâlet ettiklerini belirtmekte ve ayrı ayrı ele almaktadır.

Zaruri: Varlığı daimi, ortadan kalkmayan ve olmaması hiçbir zaman mümkün olmayandır.

Mümkün: Şu anda var olmayan ama gelecekte, herhangi bir zamanda var olmaya ya da olmamaya elverişli olandır.

Mutlak: Mümkün’e benzer Mümkün’den farkı, var olmaya veya olmamaya elverişli iken şimdi varolmuş bulunmasıdır. Gelecekte olmaması da mümkündür².

Fârâbî, ilk cihetlere dayanarak, ilk cihetli önermelerin de Zaruri, Mümkün ve Mutlak önermeler olarak üç sınıf olduğunu, bu üç sınıfın da madde ve cihetleri göz önünde bulundurulduğunda, şu önerme çeşitlerinin ortaya çıktıklarını belirtmektedir:

Maddesi Zaruri Önerme: Yüklemini konusundan hiç bir zaman ayrılmayan, ayrılması mümkün olmayan önermedir. Meselâ, “Her üç tek sayıdır.” önermesi gibi.

Maddesi Mümkün Önerme: Yüklemini konusunda şimdi olmayan, ama gelecekte olmaya ve olmamaya elverişli olan önermedir. Meselâ, “Zeyd âlim olacaktır”

Ciheti Zaruri Önerme: Önermenin maddesi, ister zaruri isterse mümkün, ne olursa olsun, zaruret lâfzının yaklaştırdığı önermedir. Mesela “Zeyd’in yürümesi zaruridir” önermesinin ciheti zaruri maddesi mümkündür. “Her üç, zaruri olarak, tektir” önermesi hem maddesi hem ciheti bakımından zaruridir.

¹Fârâbî, age, s.90

²Fârâbî, age, s.91

Ciheti Mümkün Önerme: Önermenin maddesi ne olursa olsun imkân lafzının yaklaştırıldığı önermedir. Meselâ, “Her üçün tek sayı olması mümkündür.” Önermesi, ciheti bakımından mümkün, maddesi bakımından zaruridir. “Zeyd’in yürümesi mümkündür” önermesi hem maddesi hem ciheti bakımından mümkündür.

Mutlak Önerme : İmkân ve zaruretin açığa vurulmadığı, bütün cihet bildiren unsurların ortadan kaldırıldığı önermedir. Meselâ, “Zeyd ayaktadır”, “Amr yürümektedir” , “İnsan âdildir” gibi önermeler, Mutlak önermelerdir. Mutlak önerme Zaruri ile Mümkün arasındadır. Yani bir geçiş önermesidir. Mutlak önerme, bilfiil var olmak bakımından zaruriye, var olup olmama bakımından ve gelecekte olup olmamaya elverişli olması bakımından Mümkün’e benzer. Bir önerme şu bakımlardan mutlak olur:

a) Madde ve cihet bakımından Mutlak önerme: Meselâ, “Her insan adildir” önermesi gibi.

b) Maddesi Mutlak, ciheti mümkün önerme: Şimdi beyaz olan birisi hakkında “onun beyaz olması mümkündür” denildiğinde önermenin maddesi Mutlak, ciheti Mümkün olur.

c) Maddesi mutlak, ciheti zaruri önerme: Yine, şimdi beyaz olan birisine “O, zaruri olarak beyazdır” denilmesi gibi.

ç) Maddesi zaruri, ciheti mutlak önerme: Önermenin maddesi zaruri olup, zaruret ve imkan bildiren ifadelerin belirtilmediği önermelerdir. Meselâ, “Her üç, tek sayıdır” önermesinde olduğu gibi¹.

Aristo’nun, modolite (cihet) tabirini kullanmadığı gibi tanımını da yapmadığı görülmektedir². Oysa Fârâbî, görüldüğü üzere modolite karşılığı olarak cihet tabirini kullanmakta ve tanımını yaparak Aristonun kapalı geçtiği bu bahsi uzun uzadıya

¹Fârâbî, age, s. 91-92

²Necati Öner, age, s.77

incelemektedir.¹ Fârâbî'nin ilk cihetler dediği zaruri, Mümkün ve Mutlak önermeler, Aristo'nun kabul edilen zorunlu Kontenjan (mümkün) ve Basit önermelerini karşılarlar. Fârâbî'nin, Zaruri önermesine, Aristo'nun Zorunlu; Mümkün'üne, Kontenjan; Mutlak'ına, Basit önerme karşılar. Burada Fârâbî Mutlak önermeyi'de bir cihet (modolite) saymakla Aristo ve tefsircilerinden ayrılmaktadır. Çünkü onlara göre Basit önerme modolitesizdir.² İbn Sina da üç çeşit cihet kabul etmektedir. Fakat, o, cihetleri, zarurete, imkâna ve imtinaya delâlet edenler³ olmak üzere sınıflamakla Fârâbî'den ayrılır. İbn Sina'dan sonra İslâm Mantıkçıları, modolite ayrımında Fârâbî'ye değil, İbni Sinaya uymuşlardır⁴.

3. 1. 5. Önermeler Arası İlişkiler

3. 1. 5. 1. Önermelerin Mütakabil Oluşları (Karşı Olma)

Fârâbî'ye göre olumlu ve olumsuz önermeler, ya karşılıklı (mütakabil) ya da karşılıksız olurlar. Bu önermelerin karşılıklı olabilmeleri için, şu şartların tamamının bulunması gerekir, yoksa karşılıklı olmazlar:

- a. Konu tasdikte ve selbde aynı olmalıdır,
- b. Yüklem tasdikde ve selbde aynı olmalıdır
- c. Yüklemin konuya yüklendiği, tasdikdeki zaman ile o yüklemin o konudan selbedildiği, selbdeki zaman aynı olmalıdır.
- ç. Konunun, tasdikdeki hali ile selbdeki hali aynı olmalıdır.

Bu önermelere karşılıklı denilmesinin sebebi, beraberce bir arada bulunmayışlarıdır. Bu bakımdan asıl olan şart da budur; diğer şartlar buna eklenirler, Mesela, “Yazıcı olan Zeyd’in dün gözü kördü” önermesine karşılık olan selbi, “Yazıcı olan Zeyd’in dün gözü kör değildi” önermesidir, “Zeyd kör değildi” önermesi değildir.

¹Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Fârâbî, Peri Hermeneias, s. 89-95

²Necati Öner, age, s. 77

³H.Z. Ülken, age, s. 106

⁴Necati Öner, age, s. 82

Çünkü Zeyd, bir halde, geçmiş, olmuş, bitmiş, belli bir zamanda alınmıştır. Yine, “Zenci beyaz insandır”ın selbi “Zenci beyaz değildir” değil, “ Zenci beyaz insan değildir”dir¹.

Fârâbî, karşılıklı önermeleri, önce, şahsi karşılıklı ve genel karşılıklı önermeler olarak ayırmaktadır. Daha sonra genel karşılıklı önermeleri, sur alıp almamaları ve aldıkları surlara göre; karşıtlar, karşıtlar altı, çelişikler ve belirsizler olarak sınıflamaktadır²:

Şahsi Karşılıklı Önermeler: Bu önermelerin konuları özeldir ve biri doğru olursa diğeri mutlaka yanlış, biri yanlış olursa diğeri mutlaka doğru olur. Hangi konuda olursa olsun, bu önermelerin ikisi birlikte ne doğru ne de yanlış olabilirler. Yani doğrulukta ve yanlışlıkta birleşemezler. Mesela, “Zeyd beyazdır”, “Zeyd beyaz değildir” önermeleri, şahsi karşılıklı önermelerdir³. Şahsi önermelere günümüzde Tekil önermeler denildiğini daha önce belirtmiştik.

Genel Karşılıklı Önermeler : Bu önermelerin konuları geneldir. Yukarıda da bahsedildiği gibi, bu önermeler, sur alıp almamalarına ve aldıkları surlara göre sınıflara ayrılırlar.

Karşıtlar (Zıtlar): Konusu genel olan, iki karşılıklı önermenin konusuna, hükmün, konunun hepsi hakkında olduğuna delalet eden “sur” izafe edilen önermelerdir. Bu önermelerden maddesi zaruri ve mümteni olanlar, doğru ve yanlış olarak ayrılırlar. Meselâ, “Her insan hayvandır”; “Hiçbir insan hayvan değildir”; “Her insan uçar”, “Hiçbir insan uçmaz” vb. karşıt önermelerde olduğu gibi, önermelerden biri doğru ise diğeri yanlış, biri yanlış ise diğeri doğru olur. Maddesi mümkün olanların her ikisi de yanlış olur. Meselâ, “Her insan beyazdır”, “Hiçbir insan beyaz değildir” önermelerinin ikisi de yanlıştır⁴.

Karşıtlar Altı (alt karşıt): Konusu genel olan, iki karşılıklı önermenin konusuna, hükmün konunun bir bölümü hakkında olduğuna delalet eden hususi (özel) “sur” izafe edilen önermelerdir. Bu önermelerden, maddesi zaruri ve mümteni olanlar, doğru ve

¹Fârâbî, Kitab-ul Kıyas-is Sagir, s. 99-100

²Fârâbî, age, s. 100

³Fârâbî, age, s. 100

⁴Fârâbî, age, s. 100

yanlış olarak ayrılırlar. Mesela “Herhangi bir insan hayvandır”; “Herhangi bir insan hayvan değildir” gibi maddesi zaruri olan ve “Herhangi bir insan uçar”, “Herhangi bir insan uçmaz” gibi maddesi mümteni olan karşıtlar altı önermelerden biri doğru diğeri yanlıştır. Bu durumda her ikisi birden doğru, her ikisi birden yanlış olamazlar. Ancak, karşıtlar altı durumunda ve maddesi mümkün olan “Herhangi bir insan beyazdır”, “Herhangi bir insan beyaz değildir” gibi önermelerin her ikisi de doğru olur¹.

Çelişikler: Konusu genel olan, iki karşılıklı önermeden birinin konusuna genel bir “sur”, öbürüne hususi bir “sur” izafe edilen önermelerdir. Bunlardan, her zaman ve hangi konuda olursa olsun, mutlaka, biri doğru olursa diğeri yanlış, biri yanlış olursa diğeri doğru olur. Çelişikler, olumlu önermenin konusuna genel “sur”, olumsuzunkine hususi sur izafe edilenler, meselâ “Her insan hayvandır”, “Bütün insanlar hayvan değildir” gibi ve olumlu önermenin konusuna hususi “sur” olumsuzunkine genel sur izafe edilenler, meselâ “Herhangi bir insan hayvandır”, “Hiçbir insan hayvan değildir” gibi, olmak üzere iki çeşittirler. Her ikisi de doğru ve yanlış olarak ayarılırlar².

Fârâbî, konusu genel olup, sur izafe edilen biri tasdik diğeri selb olan önermeleri, karşılıklı (mütekabil) olmak bakımından, çok yerinde bir tespit ile karşıtlar, karşıtlar altı ve çelişikler olarak üç sınıfa ayırmaktadır. Fakat daha sonraki mantıkçılar bunlara “Altık”ı da ekleyerek karşılıklı önermeleri dört sınıfta incelemektedirler ki karşılıklı önermelerden birinin tasdik değerinin selb olması gibi en önemli şartı ihlal etmektedirler

Altık Önermeler: Nitelikleri aynı (her ikisi de olumlu veya her ikisi de olumsuz), ama nicelik yönünden farklı olan karşılıklı önermelerdir. Bu önermelerden birinde hususi değerinde genel sur vardır. Altık önermelerin çelişiklerden farkları nitelik bakımından aynı olmalarıdır. Altık önermelerde, genel “sur” izafe edilenler doğru ise altıkları olan hususiler doğru olur. Meselâ, “Bütün insanlar ölümlüdür”, “Bazı insanlar ölümlüdür” ve “Hiçbir insan at değildir”, “Bazı insan at değildir” önermelerinde olduğu gibi. Genel sur izafe edilenler yanlış ise, altıkları olan hususi sur izafe edilenler bazen doğru bazen yanlış olurlar. Eğer hususiler doğru ise genel olanlar için de durum aynıdır. Mesalâ:

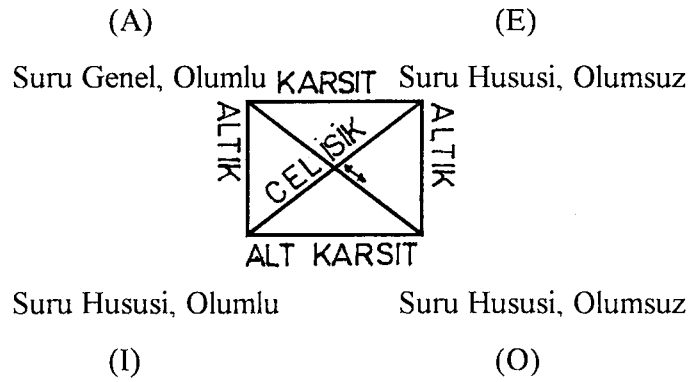
¹Fârâbî, age, s. 100

²Fârâbî, age, s. 100

“Bütün insanlar iyi ahlaklıdır	Doğru
Bazı insanlar iyi ahlaklıdır	Doğru
Hiçbir insan öğretmen değildir	Yanlış
Bazı insanlar öğretmen değildir	Doğru
Bütün atlar iki ayaklıdır	Yanlış
Bazı atlar iki ayaklıdır	Yanlış
....	
Bazı insanlar ölümlüdür	Doğru
Bütün insanlar ölümlüdür	Doğru
Bazı insanlar öğretmen değildir	Doğru
Hiçbir insan öğretmen değildir	Yanlış”

önermelerinde olduğu gibi. Şayet hususi sur izafe edilenler yanlış ise, altıkları olan genel sur izafe edilenler de yanlış olur. “Bazı insanlar ölümsüzdür”, “Bütün insanlar ölümsüzdür” önermelerinde olduğu gibi¹.

Ayrıca, diğer mantıkçılar, bu dört sınıf (karşıt, alt karşıt, çelişik, ve altık) karşılıklı önermeyi karşıtılık karesi adı verilen şuna benzer bir şekilde göstermektedirler:

¹Necati Öner, age, s. 93 - 94

Belirsiz Önermelerin Karşılıklı (Mütekabil) Oluşları: Konusu genel olup, hiçbir “sur” izafe edilmeyen karşılıklı önermelerin doğruluk ve yanlışlık bakımından durumları, Fârâbî’ye göre, karşıtlar altındakiler gibidir. Yani, maddesi zarui ve mümteni olanlarda, doğru ve yanlış diye ayrılırlar. Meselâ, “İnsan hayvandır”, “İnsan hayvan değildir” önermelerinden birincisi doğru ikincisi yanlıştır. Maddesi mümkün olanlarda ise her ikisi de doğru olur. Meselâ, “İnsan uçar”, “İnsan uçmaz” önermelerinin her ikisi de doğrudur¹.

3. 1. 5. 2. Önermelerde Evirme (aks) ve İftiraz

a. Evirme, döndürme, akis ve tekabül hepsi de aynı şeydir. Evirme, bir önermenin niteliğini (doğruluk ve yanlışlığını) koruyarak yüklemine konu, konusunu yüklem yapmakla olur². Bazı İslâm mantıkçılarına göre evirme, düz evirme ve ters evirme olmak üzere iki çeşittir³. Oysa Fârâbî, evirmenin tanımını yapmadığı gibi, ters evirmeden de bahsetmemektedir. O, evirmeyi, Aristo’nun ileri sürdüğü -1. Genel olumsuz önermenin evrilmiş genel olumsuzdur; 2. Genel olumlu önermenin evrilmiş hususi olumludur; 3. Hususi olumlu önermenin evrilmiş hususi olumludur⁴ - şartlara uyararak, ikinci şekil ve üçüncü şekil kıyaslarda uygulamalarıyla birlikte misallerle vermektedir. Fârâbî’nin evirmeyi misalleriyle birlikte izahını, bu şartlarla birlikte verecek olursak:

a. 1. Genel olumsuz önermenin evrilmiş genel olumsuz olur; Meselâ, “Hiçbir ezeli olan mürekkep değildir” önermesinde “Hiçbir mürekkep ezeli değildir” önermesi gizlidir ve bu husus bütün genel olumsuz önermelerde aynıdır. Genel olumsuz önermenin evrilmiş doğru ise kendisi doğru, yanlış ise yanlış olur. Buna göre, bir şeyin hepsinden bir şey selbedildiğinde, bu şey de o şeyin hepsinden selbedilmiş olur. Meselâ, “Hiçbir insan uçmaz” dememiz için, uçanlardan hiçbirinin insan olmaması gerekir. Çünkü uçanlardan bir şey insan olursa, “Hiçbir insan uçmaz” denemez. Buna göre, “Hiçbir insan uçmaz”ın doğru olması için, uçanlardan hiçbir şeyin insan olmaması gerekir. Öyleyse, “Hiçbir insan

¹Fârâbî, age, s. 100

²H. Z. Ülken, age, s. 109, Necati Öner, age, s. 95, A. K. Bingöl, age, s. 87

³Necati Öner, age, s. 95, Ayr. bkz. A. K. Bingöl, age, s. 87 - 93

⁴Aristoteles, Organon III Birinci Analitikler, çev. H. R. Atademir, s. 6, Ayr. bkz. Necati Öner, age, s.95- 96

uçmaz” denildiğinde, “Hiçbir uçan insan değildir” de denilmiş olur. Mesela, “Hiçbir siyah cisim değildir”in evrilmiş (aksi) “Hiçbir cisim siyah değildir”dir. Fârâbî, genel olumsuzun evrilmişini (aksini) ikinci şekil kıyaslarda kullanır¹.

a. 2. Genel olumlu önermenin evrilmiş hususi olumlu olur. Mesela, “her hareket eden zamanda olmuştur” önermesinde “Herhangi bir zamanda olmuş olan şey hareket eder” önermesi gizlidir. Çünkü, ilk önermenin doğru olabilmesi için, zamanda olmuş olan şeylerden hareket eden herhangi bir şeyin mutlaka olması gerekir. Ancak bu takdirde, “Her hareket eden zamanda olmuştur” diyebiliriz. Ama, zamanda olmuş olanlardan hareket eden bir şey bulunmuyorsa “Zamanda olmuş hiçbir şey hareket eden değildir” dememiz lazım gelirdi ki, bu genel olumsuz bir önermedir ve evrilmiş “Hiçbir hareket eden zamanda meydana gelmiş değildir” olur. Buna göre, “Her hareket eden zamanda olmuştur” önermesi doğru olduğunda, onun evrilmiş olan “Zamanda olmuş herhangi bir şey hareket eder” önermesi zaruri olarak doğru olur. Ancak, “Zamanda olmuş herhangi bir şey hareket eder” önermesi doğru olduğunda, zamanda olmuş her şeyin hareket etmesi lazım gelmeyeceğinden, “Her hareket eden zamanda olmuştur” önermesinin illa ki doğru olması gerekmez. Eğer, zaruri olarak doğru olsaydı, genel olumlunun evrilmiş gene genel olumlu olmuş olurdu ki, bu durumda “Her insan hayvandır” denildiğinde “Her hayvan insandır” da denilmiş olurdu. Oysa bunun yanlışlığı ortadadır. O halde, Filozofumuz’a göre, genel olumlu önermenin evrilmiş, genel olumlu değil, hususi (özel) bir önerme olur. Fârâbî, bu çeşit evirmeyi üçüncü şekil kıyaslarda kullanmaktadır². Bir misâl daha verecek olursak; “Her ezeli olan faildir” önermesinin evrilmiş “Herhangi bir fail ezelidir”dir³.

a. 3. Hususi (özel - tikel) olumlu önermenin evrilmiş, yine hususi olumlu bir önerme olur; Mesela, “Herhangi bir cisim faildir” önermesinde “Herhangi bir fail cisimdir” önermesi gizlidir. Buna göre “Herhangi bir cisim faildir” önermesi doğru olduğunda fail olanlardan birinin cisim olması gerekir. Eğer değil ise, “Hiçbir fail cisim değildir” dememiz icabeder. Bunun da evrilmiş, daha önce de belirtildiği gibi, “Hiçbir

¹Fârâbî, age, s. 102 - 103

²Fârâbî, age, s. 104

³Fârâbî, age, s. 104

cisim fail değildir” genel olumsuz önermesi olur ve bu durumda “Herhangi bir cisim faildir” önermesi doğru olmazdı. Oysa, “Herhangi bir cisim faildir” doğru olduğunda “Herhangi bir fail cisimdir” de doğru olur. Bir misâl daha verecek olursak, “herhangi bir cisim hareket eder” önermesinin evrilmiş “Herhangi bir hareket eden cisimdir” ya da “Hareket eden herhangi bir şey cisimdir” önermesidir. Fârâbî, bu çeşit evirmeyi de üçüncü şekil kıyaslarda kullanmaktadır¹.

Fârâbî, evirme ile düz evirmeyi kastetmektedir. Ters evirmeden ise bahsetmez. Ancak, O, ikinci şekil kıyasların dördüncüsü (sekizinci) ve üçüncü şekil kıyasların altıncısında (onikinci) kullanılmak üzere “iftiraz” diye bir yolu kullanmaktadır ki, onun bu kendine has metodu çok orjinaldir.

b. İftiraz’ın kelime anlamı, farzdan, “farz kılma, zaruri, lüzumlu gerekli sayma”dır². Farz ise “...tutma, add ve i’tibar etme, bir davayı ve mes’eleyi onun üzerine bina etmek üzere bir şeye sahih ve vaki ve mevcut nazarıyla bakma, takdir...” anlamındadır³.

Fârâbî’nin, takip ettiği yola “iftiraz” adını vermesinin sebebi, bu yol izah edilince daha iyi anlaşılacaktır. O, iftiraz metodunu bir misalle şöyle izah etmektedir: “Herhangi bir varlık cisim değildir” önermesi”Bazı varlıklar cisim değildir” önermesine tekabül eder ki, burada cisim bazı varlıkların tamamından selbedilmektedir. Mesela, cismin selbedildiği bazı varlıklardan biri “siyah”tır. Bu durumda “Hiç bir siyah cisim değildir” dememiz zaruri olarak icap eder. İşte, cismin selbedildiği “Bazı varlıklar” yerine “Siyah”ı farz etmek suretiyle “Herhangi bir varlık cisim değildir” önermesinden “Hiçbir siyah cisim değildir” önermesini elde ettiğimiz yola, Fârâbî, “İftiraz” adını vermektedir. “Hiçbir siyah cisim değildir” yine, ilk önermeye “Bazı varlıklar (Herhangi bir varlık veya her varlık) cisim değildir.”geri götürülebilir⁴. İkinci bir misal verecek olursak; “Herhangi bir cisim hareket etmez” önermesinden “Bazı cisimler hareket etmez” önermesi hasıl olur. Hareket etmeyen bu bazı cisimlerden hiçbiri hareket etmez, mesela “Dağ”. Bu durumda

¹ Fârâbî, age, s. 104 - 105

² Ferit Devellioğlu, Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitabevi Yay., ANKARA, 1995, s. 413.

³ Ş.Sami, Kamus-ı Türki, Çağrı Yay., İSTANBUL, 1995, s. 989.

⁴ Fârâbî, age. s. 103.

önermemiz “Hiçbir dağ hareketli değildir” olur¹. Fârâbî, iftiraz metodunu ikinci şekil kıyasların dördüncüsünde (sekizinci) ve üçüncü şekil kıyaslarının altıncısında (onikinci) kullanmaktadır.

Evirme bahsinde değindiğimiz üç şarta Aristo, hususi (özel- tikel) olumsuzun düz evirmesi olmaz, şartını da ekleyerek dörde çıkarmaktadır². Diğer mantıkçılar (Fârâbî hariç) da bu dördüncü şartı sayarlar³. Oysa, Fârâbî, hususi (özel-tikel) olumsuz önermenin evrilemeyeceği şartını belirtmemekle birlikte, bu önermeye iftiraz metodunu uygulamasıyla bunlardan ayrılır.

3. 1. 6. Varlıkları Bilinen ve Bilinmeyen Önergeler

Önergeleri, varlığı bilinenler ve varlığı bilinmeyenler olarak sınıflandıran Fârâbî’ye göre “Varlığı bilinenler, haklarında “öyledir” veya “öyle değildir” tarzında hüküm verebildiklerimizdir. Varlığı bilinmeyenler ise, haklarında” ne öyledir ne de öyle değildir” tarzında bir bilgimiz olmayanlardır”⁴. Burada, Fârâbî’nin varlığı bilinmeyen önermeler hakkında “ne öyledir ne öyle değildir diye bir bilgimiz yoktur” demekle, hem bir önerme olacak hem de öyledir veya değildir diye bir bilgimiz olmayacak düşüncesiyle, bir çelişkiye düştüğü zannedilmemelidir. Her önerme bir bilgi olduğu için, kanaatimizce, o, bu önermeleri faal akılda görmekte ve bu yüzden haklarında ne öyledir ne de öyle değildir diye bir bilgimizin olmadığını belirtmektedir. Çünkü, O, bilginin, makul suretler halinde faal akılda saklı bulunduğunu, nefiste bulunan bilginin ise daima fiil halinde ve malum olduğundan harici ve deruni hassa mutaları olduklarını bildirmektedir⁵.

Varlığı bilinmeyen önermelerin daha çok metafizik ve felsefenin konusu içerisine girdiği için detayına girmemiz icabetmez. Ancak varlığı bilinen önermelerin nasıl bilindikleri konumuz açısından önemli olduğu için bilgi edinme bahsine geçiyoruz. Sanırsanız, filozofumuz da aynı düşünceyle hareket ederek önermeleri, varlığı bilinenler ve bilinmeyenler diye ayırıp kısaca izah ettikten sonra bu bahse girmektedir⁶.

¹ Fârâbî, age, s. 105.

² Aristoteles, age, çev. H.R.Atademir, s. 6.

³ Necati Öner, age, s. 96

⁴ Fârâbî, age, s. 100 - 101

⁵ H.Z., age, s. 99

⁶ Fârâbî. age. s. 100 - 101

4. Bilgi Edinme

Fârâbî'nin Aristo ve Eflatun'dan etkilenerek ortaya koyduğu akıl nazariyesi makulâtın bir sezgi bilgisi nazariyesi olarak görülmektedir. Buna göre tam bir akletmede, akleden, akıl ve makul arasında mutlak bir ayniyet sözkonusudur. Yine bu düşünceye göre, "Bilinen obje cihetinden olduğu gibi bilen suje cihetinden, bilkuvve varlığın her işareti (trace) elimine edildiği ve hepsi de bilfiil var olan realiteler olduğu zaman, bu ayniyet tamdır."¹ Bizce burada bir hususa dikkat edilmelidir: Ben akıl değilim ama akledenim; ben ma'kulat değilim ama makulâtı tasavvur ve akledenim ya da akıl ben değil, makulat ben değil ama onlar bendedir. Dolayısıyla akleden, akıl ve makulun ayniyeti sözkonusu olamaz. Ancak yukarıdaki düşünürün bahsettiği olayı Fârâbî'nin deyimleriyle tam tasavvur olarak alırsak hatta ifadeye bile yer kalmaksızın bir bilginin oluştuğu gerçektir. Bununla beraber ifade olmaksızın bu bilginin de bir değeri olmaz ki, bu da temyiz kuvveti sayesinde olur. Buradan çıkan sonuç ister içte ister ise hariçte olsun ifadenin mutlaka olması gerekir. Bu da tasdik olur ve bu arada akıl ve düşünce devreye girer.

Arnaldez'e göre Fârâbî dört bilgi sırasını şöyle ayırmaktadır:

"1) İlk, işaretlemenin (signalisation) saf seviyesinde duyulan objenin bilgisi vardır. Böylelikle, bir şey görüyorum ve bu, "insan" veya "beyaz"dır diyorum veya onu parmakla göstermekle de yetiniyorum. Bu şeyi, duyulanın belirtme objesidir (muşâr ileyhi).

2) Sonra hüküm vardır: Bu şey bu adamdır veya bu beyazdır. Burada ifade düzeyinde, bir konu ve bir yüklem ayrılmasıyla bir hüküm görülür, ama konu ve yüklem şimdilik algılanan duyulanlarla sıkı bir münasebet içinde biri ve diğerini hâlâ tutmaktadır. "Bu adam", "bu beyaz" gibi. Bunlar işaretleme ile münasebet içinde kalmaktadırlar (işaret zamiriyle belirlenmişlerdir: bu adam, bu beyaz).

¹Roger Arnaldez-(çev.) İsmail Yakıt, Fârâbî'nin Felsefesinde Düşünce ve İfâde (Kitab el-Huruf hakkında). İSTANBUL, Felsefe Arkivi Sayı 26'dan ayrı basım, İÜ. Ed. fak. Bas., 1987, s. 193

3) Sonra, “adam beyazdır” ifadesine ulaşılır. Yani o zaman insan mefhumu ve beyaz mefhumu kavranır ki, işâretlemeden ayrı, şüphesiz duyumlanırım bu yeni yakın hüküm tipi içinde onlar bilâhère birleşmek için önce ayrılırlar. Gerçekte, realitelere doğrudan doğruya uygulanabilen ve somut tecrübede kendini gösterebilen ve açıklanabilir anlamına gelen bu hükün, duyumlanır algıda verilmiş realitelerden birini düşünmektir (subsumer).

4) Nihayet oradan, beyazı beyaz, insanı insan yapan şeyi kavramaya ulaşılır: İnsandan insanlık, beyazdan beyazlığı veya başka terimlerle: İnsanlık fikri ve beyazlık fikri. İsim vermenin veya kelimenin tam anlamıyla, isimlerin yaratıcı etkinliğinin bulunması bu seviyeye aittir. Zira, ismin, düşüncenin bizzât objesi olması hattâ belli bir anlamda, muhtevası olması buradadır. Gerçekten de Fârâbî; ‘Ruh’un, objesini belirlerken duyumlanır işâretlemenin kavramadığı bir şeyi açıklama arzusu duyduğunu’ söyler. Demek ki, ruhta olan şeyi ilk olarak belirleyen terimler, yaratılmıştır, yani ruhun dışında varolan şeylerin benzerine ait örnekler. Bu terimler ruhun dışında olan bu akledilirlerin akledilirliğini açıklamak zorundadır. Böyle olmakla birlikte bu terimler, bu harici akledilirlerden daha ziyâde ruhta olan fikirleri çağrışım yaptırmaya daha özgürdür (elverişlidir)ler. Çünkü onlar daha ileride göreceğimiz gibi derunî düşüncenin (pensée réflexive) bir ürünüdürler.”¹

Biz Arnaldez’in Fârâbî’ye dayanarak verdiği bu sıralamayı şöyle ifade edebiliriz:

1. Tasavvur- makulat: Burada henüz tasdik sözkonusu değildir. Dolayısıyla ne bir lafız, ne bir önerme, ne bir kıyas, ne de bir düşünce vardır. Kısaca bu safhada bir hükümden bahsedilemez. Ancak temyiz kuvveti bir yönüyle mevcuttur.

2. Alt tasdik- lafız (Kelime): Bu safhada bir tasdik, hüküm vardır. Ayrıca dış konuşmaya henüz taalluk etmemiş bir önerme ve kıyastan da bahsedilebilir. Temyiz kuvvetinin ikinci yönü de burada devreye girer.

3. Üst tasdik- önerme, kıyas: Bu safhada temyiz kuvvetinin üçüncü yönünün de devreye girmesiyle önerme ve kıyas hasıl olur. Bu ikinci ve üçüncü maddelerde temyiz kuvvetinin akıl yönü devrededir.

¹ Arnaldez- Yakıt, a. g. m. s. 195-196

4. Düşünce- icat, yeni bir şey ortaya koymak: Bu safhada temyiz kuvvetinin akıl yönünün gerçekleştirdiği bütün fonksiyonlara binaen düşünce yönü de devreye girer. Böylece insanoğlu yeni şeyler ortaya çıkarabilir.

Bu safhalardan hareketle akıl ve düşüncenin farkına delâlet edecek bir benzetmede bulunacak olursak: Akıl kerpiçleri birbirine harçla bağlamaktır; düşünce ise, elde bulunan malzemeden kerpiç yapmaktır, bina yapmaktır (Tabi ki bu benzetmeler insan akli ve insan düşüncesi içindir). Bu konuyu burada daha fazla incelemek ayrıntı olacağından bilgi ve bilmenin ne olduğu bahsine geçelim:

Fârâbî'ye göre, “Bilmenin manası, bilen bilinen - bilinen inancın konusu olmak bakımından dışarıda olan varlıktır -karşısındaki durumunun, tam görme anında, gözün görülen karşısındaki durumu gibi olmasıdır. İşte bu münasebet ilimdir” Ona göre bu ilişki bazen kuvve, bazen de fiil halindedir. Kuvve halinde olan, yakın kuvve ve uzak kuvve olmak üzere ikiye ayrılır. Yakın kuvve, insanın istediği zaman fiiliyata geçivermesidir. Uzak kuvve, “Uyuyanın, baygın olanın, göz kapakları yapışık doğanın, ceninin kuvve halinde görmesi gibi” fiilden uzaklaşan bir mesafenin olmasıdır¹. Bilmenin manasını bu şekilde açıklayan Fârâbî, salt halde kesin bilgi için şu altı şartı saymaktadır ki, bunlardan birincisi kesin bilginin cinsi, diğerleri ayrımlarıdır:

1. Bir şeyin öyle veya öyle olmadığına inanmak (Bu bir Re'y dir)
2. Bu inancın (Rey'in) dışarıdaki şeyin varlığına uygun ve ona karşı olmadığını kabul etmek. Dışardakilerden kasıt varlıklardır. Zihindeki varlıklar ise bu varlıkların timsalleridir.
3. Bu inancın, dışarıdakine uygun olduğunu bilmek (bilmenin ne olduğu yukarıda izah edilmişti).
4. Bu inancın dışarıdaki şeye uygun olmasının, karşı olmasının mümkün olmaması
5. Bu inancı dışarıdaki şeye karşı olmasının hiçbir zaman mümkün olmaması
6. Bundan hasıl olan şeyin arızı (tesadüfi veya başka şekilde) değil zati olarak hasıl olması, yani insanın bizzat onun idrakine varmasıdır.

¹Fârâbî, Şera'it ul-Yakîn, s. 57

Fârâbî'ye göre, işte bu altı şartın bulunduğu kesin bilgi, felsefe ve bütün nazari ilimlerde kullanılan bilgidir. Bu kesin bilgi ne bir kıyastan ne de başka bir kesin bilgiden elde edilmemiş zaman ve tabiat bakımından önce olan "İlk Makuller hakkındaki kesin bilgidir"¹.

Fârâbî, bilgiyi tasavvur ve tasdik olmak üzere iki sınıfa ayırmaktadır². Aristoteles'te de rastlanan bu ayırım, İslam mantıkçıları tarafından daha detaylı incelenmiştir³.

Tasavvur, tam ve eksik olmak üzere iki sınıftır. Tam tasavvur "...bir şeyin özünü sırf ona ait olan şekilde tasavvur etmek suretiyle tasavvur etmektir; bu, bir şeyi onun tanımının ona delalet etmesi bakımından, tasavvur etmektir"⁴.

"Tasdik", kısaca, üzerinde bir hükümle, hüküm verilmiş herhangi bir şey hakkında insanın o şeyin zihin dışındaki varlığının, zihinde inanılmış olduğu şekilde bulunduğu inanmasıdır. 'Doğru', zihin dışındaki şeyin zihinde nasıl inanılmışsa, o şekilde olmasıdır. O halde tasdik, gerçekten doğru ve gerçekten yanlış olan şeyin tasdikidir" diyerek tasdik ve doğrunun tanımını yapan Filozof, tasdiki, kesin bilgi veren, kesin bilgiye yakın ve ruh sükuneti sağlayan tasdik olmak üzere üçe ayırmaktadır. Kesin bilginin şartlarını vermiştik. Kesin bilgiye yakın olan ise kendisine karşı koymanın bilincine varıldığı veya varılmadığı durumda olandır; bilincine varıldığında ya gizlilik gerekir ya da karşı koymak güçleşir. Ruh sükûneti temin eden tasdikte ise, karşı koymanın bilincine varılan ve üzerinde konuşmanın mümkün olduğu şeydir. Bu tasdik kuvvetine göre sınıflara ayrılır⁵.

Bu tasdiklerden, kesin bilgiye yakın tasdik, cedelde kullanılır ve tasdik ettiği şeyler Meşhurat (yaygınlar)'tır. Bunlar meşhurata dair öncüllerden yapılan kıyaslarda veya tümevarımda kullanılırlar⁶.

¹ Fârâbî, age, s. 50 - 59

² Fârâbî, Burhan Kitabı, çev. M.T., s. 72

³ Mübahat Türker - Küyel, Fârâbî'nin Şera'it ul Yakîn'ine Giriş, s. 19 - 20, Ayr. bkz. M. N. Bolay, age, s. 8.

⁴ Fârâbî, age, s. 72

⁵ Fârâbî, age, s. 72 - 73

⁶ Fârâbî, age, s. 73

Ruh sükunetin sağlayan tasdik belagatta kullanılır ve tasdik ettiği şeyler Makbulat (kabul edilmiş şeyler)'tir. Bunlar makbulat vb. öncüllerden yapılan kıyaslarda kullanılırlar¹.

Meşhurat ve makbulattan olan şeylerde tasdik, tanıklıktan hasıl olur. Bunların ikisinden de kesin bilgi hasıl olmaz. Ancak hakikaten doğru olan bir şeyin tanıklıkla bilinen bilgiler içersinde bulunabileceğinden, o durumda, arızı olarak kesin bilgi hasıl olur².

Kesin bilgi veren tasdiki Fârâbî, zorunlu ve zorunlu olmayan olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Kesin bilginin şartları daha önce verilmişti. Zorunlu ve zorunlu olmayan kesin bilgi arasındaki fark; zorunlu olan kesin bilginin, “Meselâ bütün parçalarından büyüktür gibi”, hiçbir zaman aksi olmaması, hep kesin olması; zorunlu olmayan kesin bilginin ise, Meselâ, “...senin ayakta durduğuna...veya Zeyd’in evde oturduğuna dair ...” vb. kesin bilgiler gibi, sadece herhangi bir vakitte kesin olmasıdır³.

Zorunlu kesin bilgi, ya bir kıyastan ya da bir kıyas olmaksızın hasıl olur. Kıyastan hasıl olmamış zorunlu kesin bilgiye dair önerme veya öncüller, ya tabii (makulat, ilk makuller, ilk ilkeler) olarak ya da tecrübeden (mahsusat, duyusallardan) hasıl olmuşlardır⁴.

Özetleyecek olursak; Fârâbî, bilinenleri, bir kıyas olmaksızın bilinenler ve bir kıyasla bilinenler olarak ikiye ayırmaktadır⁵.

Ne bir düşünce, ne bir görüş, ne de bir sonuç çıkarma yoluyla, bunların hiçbiriyle, kısaca kıyas olmaksızın bilinenler şu dört sınıftır:

Makbulat (Kabul Edilmişler): Kendisine rıza gösterilmiş bir gurup, bir veya bir çok kimseden alınıp kabul edilmiş şeylerdir (önerme - öncüllerdir).

Meşhurat (Yaygınlar): Bilginler, akıllılar, bütün insanlar arasında veya bunların çoğunluğu arasında yayılmış olan, kimsenin itiraz etmediği şeylerdir. Mesela, “Anaya ve babaya itaat etmek vaciptir”, “Nimet verene şükretmek güzel, nankörlük etmek çirkindir”

¹ Fârâbî, age, s. 73

² Fârâbî, age, s. 73 - 74

³ Fârâbî, age, s. 74

⁴ Farab, age, s. 74 - 75

⁵ Fârâbî, Kitab ul Kıyas - is Sagir, çev M.T. s. 101

vb. gibi şeylerdir. Ayrıca, bir sanatla uğraşanlar, maharetleriyle ün salmış olanlar, hekimler vs. arasında yaygın olan şeyler (önergeler - öncüller) de bu guruba girer.

Mahsusat (Duyusallar): Beş duyu vasıtasıyla algılanmış olan şeyler (önergeler - öncüller)'dir. Mesela “Zeyd şu oturandır”, “Bu vakit gündüz vaktidir”, “Zeyd yürüyor” vb. gibi.

İlk makuller (Tabii Olarak Makul Olanlar, Makulat): Nereden ve nasıl hasıl olduklarını bilmediğimiz, sanki doğuştan, varlığımızın başlangıcından beri sahip olduğumuz bizden ayrılmayan, ruhumuzda olan başka türlü olmaları hiçbir zaman, hiçbir vakitte mümkün olmayan şeyler (önergeler - öncüller)'dir. Mesela, “Her üç tek sayıdır”, “Her dört çift sayıdır”, “Bir şeyin parçası o şeyden daha küçüktür”, “Her bütün parçalarından daha büyüktür”, “Üçüncü bir miktara eşit olan iki miktar birbirine eşittir” vb. gibi¹.

Filozof'a göre, bilgi edinmede ilk hareket noktası, işte bu dört yönden (makbulat, meşhurat, mahsusat, makulat) elde edilen bilgilerdir. Bunlardan geri kalan bilgiler, bir düşünce, bir sonuç çıkarma, kısaca bir kıyasla elde edilirler. Ancak bir kıyasla elde edilen bu ikinci bilgiler (önergeler)'in de temelini yine dört yönden elde edilen bilgiler (önergeler) oluşturur. Buna göre, kıyas, hem bu dört yönden biriyle bilinen öncüllerden, hem başka kıyasların sonuçları olan öncüllerden yapılı ki bu başka kıyasların öncülleri de, nihayetinde, kıyas olmaksızın, dört yönden biriyle elde edilen önermelere dayanırlar².

Kıyastan hasıl olmayan bilgilerden hangilerinin zorunlu kesin bilgi oldukları belirtilmişti. Fârâbî, kıyastan hasıl olan kesin bilgiyi, bizzat ve arızı olarak hasıl olan olmak üzere ikiye ayırarak, bizzat hasıl olana şu misali vermektedir:

“İnsan yürüyor

Yürüyen hayvandır

O halde insan hayvandır” (Kıyastan hasıl olan zorunlu kesin bilgi)

¹ Fârâbî, Fusul, çev. M.T., s. 46, Ayr. bkz, Fârâbî, Kitab - ul Kıyas - is Sagir, çev. M.T., s. 101, bkz., Fârâbî, Burhan Kitabı, çev. M.T.

² Fârâbî, Kitab - ul Kıyas - is - Sagir, çev. M.T., s. 101

Ona göre, bu kıyasın öncülleri, bir kıyastan hasıl olmamış, zorunlu kesin bilgi hasıl olmuş önermelerdir. bunlar da kıyastan hasıl olmazlar; çözüle çözüle nihayetinde kıyastan asıl olmayan zorunlu kesin bilginin hasıl olduğu önermelere kadar giderler. Fârâbî, kesin bilginin hasıl olduğu önermeleri, külli ve cüzi olmak üzere ikiye ayırarak, ilimlerde daha çok kullanıldığı için külli önermeler üzerinde durmaktadır. Ona göre, külliler üzerinde durulduğunda cüziler de nizama girer¹.

¹ Fârâbî, Burhan, s. 74 - 75

II.BÖLÜM

FARABİ'DE KIYAS, ŞEKİL VE ÇEŞİTLERİ

I. KIYAS

Kıyas hakkında, “Kıyas bir sözdür ki kendisine, bazı şeylerin konulmasıyla, bu verilerden başka bir şey, sadece bu veriler dolayısıyla gerekli olarak çıkar...Sonucun gerekliliğinin apaçık olması için öncüllerde konulmuş olanın dışında hiçbir şeye muhtaç olmayan kıyasa **yetkin kıyas**, kendileri, gerçekten, konulan terimlerden gerekli olarak çıkan, ama öncüllerde açıkça zikredilmemiş olan bir veya bir çok şeylere muhtaç olan kıyasa **eksik kıyas** derim”¹ diyen Aristo’ya benzer bir tarifile, Fârâbî, ““Kıyas’ ortaya konulan bir takım öncüllerden yapılmış olan bir sözdür. Bu öncüller birleştirildiği vakit onlardan arızı olarak değil, fakat zati olarak ve zaruri surette başka bir şey hasıl olur. Bilgisi bir kıyasla hasıl olan şeye ‘sonuç’, ‘arkadan gelen’ denir”². tanımını vermektedir. Yine Aristo’da olduğu gibi Fârâbî de, kıyası, mükemmel ve mükemmel olmayan kıyaslar olmak üzere ikiye ayırmaktadır: Zikredilen öncüllerden sonucun kendiliğinden lazım geldiği açık olan kıyaslar **mükemmel kıyaslar**; sonucun kendiliğinden lazım geldiği açık olmayan, ancak, mükemmel kıyaslara irca edildiğinde sonucun kendiliğinden lazım geldiği açık olan kıyaslar **mükemmel olmayan kıyaslar**’dır³.

Aristo ve Fârâbî’nin, kıyas hakkında, yaptıkları bu tanımlara benzer şekilde, içerik olarak değişmemek şartıyla, diğer mantıkçılar tarafından da çeşitli şekillerde yapılmıştır. Meselâ, İbn Sina, kıyas hakkında “Kıyas müteaddit tasdikten mürekkep olup birincilerden zaruri olarak diğer bir tasdikin istintaç edildiği bir nutuktur” tanımını vermekte ve kıyasın bir önermeler mecmuu olup, ilk ikisine **mukaddemat** sonucuna ise **netice** denildiğini belirtmektedir⁴. Mesela, 18. yy. İslam Mantıkçılarından Gelenbevi, kıyas hakkında “Kıyas önermelerden mürekkep bir delildir ki, her ne vakit o önermeler teslim olursa ondan

¹ Aristoteles, Organon III. Birinci Analitikler, çev. H.R.Atademir, s. 5

² Fârâbî, Kitab - ul - Kıyas - is - Sagir, çev. M.T., s. 101

³ Fârâbî, age, s. 102

⁴ H.Z.Ülken, age, s. 111

bizzat diğler bir önerme lazım gelir”¹. tanımını vermektedir. Görüldüğü gibi, bu tanımlar, içerik olarak, aynı şeyi kastetmektedirler.

Mantiğın temeline temyiz kuvvetini yerleştiren Fârâbî, insana verilmiş olan bu kuvvet sayesinde, ilim ve sanatın elde edildiğini, güzel ve çirkinin ayırdedildiğini, bu kuvvetle ruhta makullerin hasıl olup, harice ses ile çıktığını ifade ederek², eskilerin, ruhta bulunup, makulleri ifade eden, bir fikri düzelten iç konuşmaya **kavil**, ses ile dışarı çıkıp ruhundaki fikri düzelten dış konuşmaya **nutuk** dediklerini ve insanın, ister ruhta, isterse ses ile harice çıkmış olsun bir fikri düzeltmesine yarayan söze - kavle **kıyas** adını verdiklerini belirtmektedir³. Demek ki, Fârâbî’ye göre kıyas, ruhta ve hariçte gerçekleşmektedir. Onun, incelememizin planını da etkileyen, kıyasın teşkiline dair şu sözlerini aynen veriyoruz:

“Kıyasi sözler, ister ruhta bulunsun, isterse ses ile harice çıkmış olsun, birleştirilmiş (müellef) sözlerdir: Ruhta bulunanlar bir tek şeyi düzeltmek (tashih) için birbirine yardım eden birbirine bağlı ve tertipli olan bir çok makullerdir; ses ile dışarı çıkanlar ise, bu makullere delalet eden ve onlara müsavi olan birbirine bağlı, tertipli bir çok kelimelerdir. Bunlar onlarla birleşerek dinleyendeki bir şeyi düzeltmeye yardım eder.

Sesle dışarı çıkan sözlerin en azı, iki tane ikişer ikişer kullanılan kelimelerden mürekkeptir, ruhta bulunan sözler de iki tane ikişer ikişer bulunan tek makulden mürekkeptir. Basit olan sözler işte bunlardır.

Kıyasi sözler, basit sözlerin birleştirilmesi ile meydana getirilir. Bunlar, o zaman mürekkep olur. Mürekkep sözlerin en azı iki basit sözden mürekkep olanlardır; en çoğu ise hudutsuzdur. Her kıyasi sözün en büyük bölümleri basit sözlerdir, en küçük bölümleri ise bölümlerinin bölümleridir, bunlar da tek makuller veya onlara delalet eden tek kelimelerdir”⁴.

Kısaca, kıyasın yapılabilmesi için, en az, bir hususta birleşen (orta terim), iki öncülün bulunması gerekir. Böylece bu iki öncülden bir sonuç lazım gelir. Buna göre bir kıyasta asgari bulunması gerekenleri bir misalle verecek olursak:

¹ A.K.Bingöl, Gelenbevi İsmail - içinde (Gelenbevi, Kıyas Risalesi)-, Kült. Tur. Bak. Yay., ANKARA, 1988 s.74, Ayr. bkz. Necati Öner, age, s. 105.

² Fârâbî, Et - Tavtia, s. 29, Ayr. bkz. İhsa’ül Ulum, s.78

³ Fârâbî, İhsa’ül Ulum, s. 75 - 76

⁴ Fârâbî, age, s. 85 - 86

Her cisim **mürekkeptir**. (Küçük önerme)

Orta Terim

Her **mürekkep** zamanda olur. (Büyük önerme)

Orta terim

O halde her cisim zamanda olur. (Sonuç)

Misalinde görüldüğü gibi, bşr kıyasta, aralarında bir **orta terim**'in bulunduğu **iki öncül** ve bunlardan lazım gelen **sonuç** bulunur. Orta terimin haricindeki iki parçaya *kıyasın iki tarafı*¹, sonucun yüklemine bulunduğu öncüle **büyük önerme**, sonucun konusunun bulunduğu öncüle **küçük önerme** adı verilir². Ancak, Fârâbî, bizce genel olan, sonucun yüklemine göre büyük ve küçük önermenin tespitini ikinci şekil kıyaslarda kullanmaktadır. Bu tespit şekli birinci şekil kıyaslara uymasına rağmen, onlarda büyük ve küçük önermeyi, orta terimin bulunduğu yere göre belirlemektedir. Orta terimin konu olarak girdiği öncül **büyük önerme**, yüklem olarak girdiği öncül **küçük önerme**'dir³.

Fârâbî, saymamakla beraber, genel olarak tespit etmeye çalıştığımız, bir kıyasın geçerli olabilmesi için gereken şu şartlara uymaktadır:

1. Her kıyasın öncüllerinde bir orta terim bulunmalı ve sunuhta olmalıdır.
2. Öncüllerden en az bir tanesinin olumlu olması gerekir. Öncüllerinin tamamı olumsuz olan kıyastan sonuç çıkmaz.
3. Bir kıyasta sonuç daima öncüllerin zayıfına (zayıftan kasıt, olumsuzluk ve hususilik - tikelliktir) göre oluşur.
4. Öncüllerden en az biri genel olmalıdır.
5. Öncüllerinin tamamı olumlu olan kıyasın sonucu olumsuz olamaz.

¹ Fârâbî, age, s. 101

² Fârâbî, age, s. 102

³ Fârâbî, age, s. 101

1. 1. FARABÎ'DE KIYASIN ŞEKİL VE ÇEŞİTLERİ

Fârâbî, kıyası; kıyasın içinde bulunan öncüllerin sayısına göre, **Basit** ve **Mürekkep**, daha önce belirttiğimiz önerme çeşitlerine göre, **Yüklemli** ve **Şarhî Kıyaslar** olmak üzere çeşitlere; orta terimin öncüllerde bulunduğu yere göre de şekillere ayırmaktadır¹. Bu ayırımı, içerikte bazı farklılıklar olmakla beraber, hemen hemen bütün mantıkçılar yapmaktadır

1. 1. 1. KIYAS ŞEKİLLERİ

Fârâbî, orta terimin öncüllerden birinde konu, diğerinde yüklem olduğu kıyaslara **Birinci Şekilden Olan Kıyaslar** adını vermektedir ki, bu kıyaslarda sonucun kendiliğinden lazım geldiği açıktır. Birinci şekil kıyaslara **Mükemmel Kıyaslar** da diyen Fârâbî, bunların dört çeşit olduklarını ve sonucun kendiliğinden lazım geldiği açık olmayan diğer şekil kıyasların (ikinci ve üçüncü şekil) bunlara irca edilerek sonucun kendiliğinden lazım geldiğinin ortaya konulduğunu belirtmektedir². Aristo'ya göre de bu kıyas **yetkin kıyas**tır ve o, küçük terimin orta terimin bütünlüğü içinde bulunduğu, orta terimin de büyük terimin içinde bulunduğu veya bulunmadığı kıyaslara yetkin kıyas³ demekle Fârâbî ile aynı görüşü paylaşmaktadır.

Fârâbî, orta terimin öncüllerin her ikisinde de yüklem olduğu kıyaslara **İkinci Şekilden Olan Kıyaslar** adını vermektedir ki, bunlarda sonucun kendiliğinden lazım geldiği açık değildir. Daha önce de belirtildiği gibi, ikinci şekil kıyaslarda sonucun kendiliğinden lazım geldiği, ancak **Birinci Şekil** kıyaslara irca edilmeleri ile ortaya çıkar. İkinci şekil kıyaslar dört çeşittir⁴. İkinci şekil kıyası, Aristo, "Aynı bir terim, bütüncül olarak alınan bir konuya ait olunca ve bütüncül olarak alınan öteki konuya ait olmayınca veya bütüncül olarak alınan iki konudan ona da öbürüne de ait olunca veya ait olmayınca

¹ Fârâbî, age, s. 101 - 110

² Fârâbî, age, s. 102

³ Aristoteles, age, s. 9

⁴ Fârâbî, age, s. 102

bu şekle ikinci diyorum.” diye tanımlayarak, Fârâbî’de olduğu gibi, orta terimin her iki öncülde konu hakkında tasdik edilen durumda olduğunu belirtmektedir¹.

Aristo üçüncü şekil kıyası da “...bütüncül olarak alınan bir terime bir terim ait ise, öbür terim ait değil ise veya bu bütüncül olarak alınan aynı terime her ikisi de ait iseler veya ne o ne de öbürü ait değillerse, o zaman böyle bir şekle üçüncü derim” gibi karmaşık bir şekilde tanımlamakta ve orta terimin her iki öncülde de hakkında tasdik edilen (konu) durumda olduğunu belirtmektedir². Oysa Fârâbî, yine çok kısa ve öz bir tanımla, orta terimin öncüllerin her ikisinde de konu olarak bulunduğu kıyaslara **Üçüncü Şekilden Olan Kıyaslar** adını vermektedir³. Bu kıyaslarda da, ikinci şekil kıyaslarda olduğu gibi, sonucun kendiliğinden lazım geldiği açık değildir ve ancak birinci şekil kıyaslara irca edilmeleriyle bu cihet ortaya konur. Ayrıca, bu üçüncü şekil kıyaslar altı çeşittir.

Fârâbî, bu üç kıyas şeklinin çeşitlerini ve birinci şekle diğer iki şeklin irca’ını, yüklemli kıyaslarla birlikte vermektedir. Böylelikle, kıyas şekillerinin, evirme ve iftiraz yoluyla kıyasların birbirine ircasının anlaşılması ve yüklemli kıyas çeşitleri, misallerle daha açık hale gelmektedir.

Aristo’yu en iyi anlayan ve Muallim -i Sani adını alan Fârâbî, kıyas şekillerinin sayısını, birinci, ikinci ve üçüncü şekil olmak üzere üç şekil kabul etmekle, yine Aristo ile aynı görüşü paylaşmaktadır. Çünkü, Aristo da Birinci Analitikler’de üç kıyas şeklinden bahsetmektedir⁴. Bazı düşünürler, Galien (Calinos) adlı bir filozofun icadettiği dördüncü bir şekli kabul etmektedirler ki, bu şekil İslam Mantıkçılarınca Müteahhirin döneminde kabul edilmiştir. Mütekaddimin döneminde ise Aristo ve Fârâbî’nin kabul ettikleri üç şekil mevzubahistir⁵. Bu dördüncü şekil gerçekte, Aristo ve Fârâbî’nin kabul ettikleri, birinci şeklin içindedir ki, onu kabul etmeyenlerin dayandıkları nokta da budur.

¹ Aristoteles, age, s. 13

² Aristoteles, age, s. 18

³ Fârâbî, age, s. 104

⁴ Aristoteles, age, s. 9 - 22

⁵ Necati Öner, age, s. 123

1. 1. 2. KIYAS ÇEŞİTLERİ

Fârâbî'ye göre, iki öncül ve bir sonuçtan oluşan kıyaslar **Basit Kıyaslar**; öncüllerinin sayısı ikiden fazla olan kıyaslar **Mürekkep Kıyaslar**'dır.

1. 1. 2. 1. BASİT KIYASLAR

1. 1. 2. 1. 1. YÜKLEMLİ KIYASLAR

İki öncül ve bir sonuçtan oluşan ve öncüllerinin dört yönden (makbulat, meşhurat, mahsusat, makulat) biriyle bilindiği farzedilerek yapılan kıyaslara Fârâbî, **Yüklemlî Kıyaslar** demektedir¹. Fârâbî'nin yüklemlî kıyaslar dediği bu kıyaslar Aristo'nun **Kategorik kıyaslar**'ını karşılar. Fârâbî, yüklemlî kıyasları üç şekle göre ondört çeşit olarak saymaktadır².

1. 1. 2. 1. 1. 1. Birinci Şekil Kıyaslar

Daha önce de belirtildiği gibi, orta terimin öncüllerden birinde konu, diğerinde yüklem olduğu ve sonucun kendiliğinde lazım geldiği açık olan kıyaslar Fârâbî'ye göre birinci şekil kıyaslardır ve dört çeşittirler³. Bunlar:

1. Birinci Şeklin Birincisi: İki genel olumlu öncülde yapılan, orta terimin öncüllerden birinde konu, diğerinde yüklem olduğu ve sonucun kendiliğinden lazım geldiği açık olan kıyaslardır. Meselâ:

1.		(K.Ö)	Her cisim <u>mürekkeptir</u> .
		(B.Ö)	Her <u>mürekkep</u> zamanda olur.
		(Sonuç)	O halde her cisim zamanda olur ⁴ .

¹Fârâbî, age, s. 101

²Fârâbî, age, s. 101

³Fârâbî, age, s. 102

⁴Fârâbî, age, s. 101

2. Birinci Şeklin İkincisi: İki öncülden birinin genel olumlu, diğerinin genel olumsuz olduğu ve orta terim birinde konu, diğerinde yüklem olduğu ve sonucun kendiliğinden lazım geldiği açık olan kıyaslardır. Meselâ:

2.		(K.Ö.)	Her cisim <u>mürekkeptir.</u>
		(B.Ö.)	Hiçbir <u>mürekkep ezeli değildir.</u>
		(Sonuç)	O halde hiçbir cisim ezeli değildir ¹ .

3. Birinci Şeklin Üçüncüsü: İki öncülden birinin hususi (Tikel) olumlu, diğerinin genel olumlu olduğu, orta terimin birinde konu, diğerinde yüklem olduğu ve sonucun kendiliğinden lazım geldiği açık olan kıyaslardır. Meselâ:

3.		(K.Ö.)	Herhangi bir varlık <u>mürekkeptir.</u>
		(B.Ö.)	Her <u>mürekkep olan</u> zamanda olmuştur.
		(Sonuç)	O halde herhangi bir varlık zamanda olmuştur ² .

4. Birinci Şeklin Dördüncüsü: İki öncülden birinin genel olumsuz, diğerinin hususi (Tikel) olumlu olduğu, orta terimin öncüllerden birinde konu, diğerinde yüklem olduğu ve sonucun kendiliğinden lazım geldiği açık olan kıyaslardır. Meselâ:

4.		(B.Ö.)	Hiçbir <u>mürekkep ezeli değildir.</u>
		(K.Ö.)	Herhangi bir varlık <u>mürekkeptir.</u>
		(Sonuç)	O halde herhangi bir varlık ezeli değildir ³ .

Dikkat edilirse, Fârâbî, birinci şekil kıyaslar'da küçük önermenin olumlu, büyük önermenin genel olması şartlarını da gözetmektedir.

1. 1. 2. 1. 1. 2. İkinci Şekil Kıyaslar

Orta terimin iki öncülde de yüklem olduğu ve sonucun kendiliğinden lazım geldiği açık olmayıp, ancak, itiraz ve evirme yoluyla birinci şekil kıyaslara irca edilmek suretiyle

¹ Fârâbî, age, s. 101.

² Fârâbî, age, s. 101 - 102

³ Fârâbî, age, s. 102

sonucun kendiliğinden lazım geldiği açık hale gelen kıyaslar, Fârâbî'ye göre, **İkinci Şekil Kıyaslar'** dır ve bunlar da dört çeşittirler¹.

5. İkinci Şeklin Birincisi: Orta terimin her iki öncülde de yüklem olduğu, büyük önermenin genel olumsuz, küçük önermenin genel olumlu olduğu ve sonucun kendiliğinden lazım geldiği Birinci Şekil kıyasların ikincisine, evirme yoluyla, irca edilmek suretiyle açık hale gelen kıyaslardır. Meselâ:

5.		(K.Ö.)	Her cisim <u>mürekkeptir.</u>	}	Evrilmişi
		(B.Ö.)	Hiçbir ezeli olan <u>mürekkep değildir.</u>		
		(Sonuç)	O halde hiçbir cisim ezeli değildir.		
2.		(K.Ö.)	Her cisim <u>mürekkeptir.</u>	}	Evrilmişi
		(B.Ö.)	Hiçbir <u>mürekkep ezeli değildir.</u>		
		(Sonuç)	O halde hiçbir cisim ezeli değildir ² .		

6. İkinci Şeklin İkincisi: Orta terimin her iki öncülde de yüklem olduğu, büyük önermenin genel olumlu, küçük önermenin genel olumsuz olduğu ve sonucun kendiliğinden lazım geldiği birinci şekil kıyasların ikincisine, evirme yoluyla, irca edilmek suretiyle açık hale gelen kıyaslardır. Meselâ:

6.		(K.Ö.)	Hiçbir cisim <u>zamanda olmaktan hali değildir.</u>	}	Evrilmişi
		(B.Ö.)	Her ezeli <u>zamanda olmaktan halidir.</u>		
		(Sonuç)	O halde hiçbir cisim ezeli değildir.		
2.		(B.Ö.)	Hiçbir <u>zamanda olmaktan hali olan cisim değildir.</u>	}	Evrilmişi
		(K.Ö.)	Her ezeli <u>zamanda olmaktan halidir.</u>		
		(Ç.Sonuç)	O halde hiçbir ezeli cisim değildir.		
		(İs.Sonuç)	O halde hiçbir cisim ezeli değildir ³ .		

¹ Fârâbî, age, s. 102

² Fârâbî, age, s. 103

³ Fârâbî, age, s. 103

7. İkinci Şeklin Üçüncüsü: Orta terimin her iki öncülde de yüklem olduğu, büyük önermenin genel olumsuz, küçük önermenin hususi olumlu olduğu ve sonucun kendiliğinden lazım geldiği Birinci Şekil Kıyaslar'ın dördüncüsüne , evşirme yoluyla, irca edilmek suretiyle açık hale gelen kıyaslardır. Meselâ:

7.		(K.Ö.)	Herhangi bir varlık <u>mürekkeptir.</u>	}	Evrilmişi
		(B.Ö.)	Hiçbir ezeli <u>mürekkep değildir.</u>		
		(Sonuç)	O halde herhangi bir varlık ezeli değildir.		
8.		(K.Ö.)	Herhangi bir varlık <u>mürekkeptir.</u>	}	Evrilmişi
		(B.Ö.)	Hiçbir <u>mürekkep ezeli değildir.</u>		
		(Sonuç)	O halde herhangi bir varlık ezeli değildir ¹ .		

8. İkinci Şeklin Dördüncüsü: Orta terimin her iki öncülde de yüklem olduğu, büyük önermenin genel olumlu, küçük önermenin hususi olumsuz olduğu ve sonucun kendiliğinden lazım geldiği, itiraz yoluyla, ikinci şeklin ikincisi olan altıncı kıyasa ve ondan da, evirme yoluyla, Birinci Şekil Kıyaslar'ın ikincisine irca edilmek suretiyle açık hale gelen kıyaslardır. Meselâ:

8.		(K.Ö.)	Herhangi bir varlık <u>cisim değildir.</u>	}	Evrilmişi
		(B.Ö.)	Her hareket eden <u>cisimdir.</u>		
		(Sonuç)	O halde her varlık hareketli değildir.		
		Bazı varlıklar hareketli değildir.			
		Meselâ			
		Siyah			
		İftiraz			
6.		(K.Ö.)	Hiçbir siyah <u>cisim değildir.</u>	}	Evrilmişi
		(B.Ö.)	Her hareket eden <u>cisimdir.</u>		
		(Sonuç)	O halde hiçbir siyah hareketli değildir .		
		(B.Ö.)	Hiçbir <u>cisim siyah değildir.</u>		

¹ Fârâbî, age, s. 103

2.		(K.Ö.)	Her hareket eden <u>cisimdir.</u>	
		(Ç.Sonuç)	O halde hiçbir hareket eden siyah değildir.	Evrilmişi
		(İz.Sonuç)	O halde hiçbir siyah hareketli değildir.	
			Bazı varlıklar	
			Herhangi bir varlık	
			Her varlık (önerme olumsuz ise)	
		(A.Sonuç)	O halde her varlık hareketli değildir ¹ .	

1. 1. 2. 1. 1. 3. Üçüncü Şekil Kıyaslar

Orta terimin her iki öncülde de konu olduğu ve ikinci şekil kıyaslarda olduğu gibi, sonucun kendiliğinden lazım geldiği açık olmayıp, ancak iftiraz ve evirme yoluyla Birinci Şekil Kıyaslara irca edilmek suretiyle sonucun kendiliğinden lazım geldiği açık hale gelen kıyaslara **Üçüncü Şekilden Kıyas** diyen Fârâbî, bunları altı çeşitte ele almaktadır².

9. Üçüncü Şeklin Birincisi: Orta terimin her iki öncülde de konu olduğu, büyük ve küçük, her iki önermenin de genel olumlu olduğu ve sonucun kendiliğinden lazım geldiği, birinci şekil kıyasların üçüncüsüne, evirme yoluyla, irca edilmek suretiyle açık hale gelen kıyaslardır. Meselâ:

9.		(K.Ö.)	Her <u>hareket eden</u> zamanda olmuştur	Evrilmişi
		(B.Ö.)	Her <u>hareket eden</u> cisimdir.	
		(Sonuç)	O halde herhangi bir zamanda olmuş olan şey cisimdir.	
3.		(K.Ö.)	Herhangi bir zamanda olmuş olan şey <u>hareket eder.</u>	
		(B.Ö.)	Her <u>hareket eden</u> cisimdir.	
		(Sonuç)	O halde herhangi bir zamanda olmuş olan şey cisimdir ³ .	

¹ Fârâbî, age, s. 103

² Fârâbî, age, s. 103 - 104 - 105

³ Fârâbî, age, s. 103 - 104

10. Üçüncü Şeklin İkincisi: Orta terimin her iki öncülde de konu olduğu, büyük önermenin genel olumsuz, küçük önermenin genel olumlu olduğu ve sonucun kendiliğinden lazım geldiği birinci şekil kıyasların dördüncüsüne, evirme yoluyla, irca edilmek suretiyle açık hale gelen kıyaslardır. Meselâ:

10.		(K.Ö.)	Her <u>ezeli</u> olan faildir.	} Evrilmiş
		(B.Ö.)	Hiçbir <u>ezeli</u> cisim değildir.	
		(Sonuç)	O halde her fail cisim değildir.	
4.		(K.Ö.)	Herhangi bir fail <u>ezelidir</u> .	} Evrilmiş
		(B.Ö.)	Hiçbirezeli cisim değildir.	
		(Sonuç)	O halde her (herhangi bir) fail cisim değildir ¹ .	

1. 1. Üçüncü Şeklin Üçüncüsü: Orta terimin her iki öncülde de konu olduğu, büyük önermenin genel olumlu, küçük önermenin hususi olumlu olduğu ve sonucun kendiliğinden lazım geldiği, birinci şekil kıyasların üçüncüsüne, evirme yoluyla, irca edilmek suretiyle açık hale gelen kıyaslardır. Meselâ:

11.		(K.Ö.)	Herhangi bir <u>cisim</u> faildir.	} Evrilmiş
		(B.Ö.)	Her <u>cisim</u> mürekkeptir.	
		(Sonuç)	O halde herhangi bir fail mürekkeptir.	
3.		(K.Ö.)	Herhangi bir fail <u>cisimdir</u> .	} Evrilmiş
		(B.Ö.)	Her <u>cisim</u> mürekkeptir.	
		(Sonuç)	O halde herhangi bir fail mürekkeptir ² .	

1. 2. Üçüncü Şeklin Dördüncüsü: Orta terimin her iki öncülde de konu olduğu, büyük önermenin hususi olumlu, küçük önermenin genel olumlu olduğu ve sonucun

¹ Fârâbî, age, s. 104

² Fârâbî, age, s. 104 - 105

kendiliğinden lazım geldiği, birinci şekil kıyasların üçüncüsüne, evirme yoluyla, irca edilmek suretiyle açık hale gelen kıyaslardır. Meselâ:

12.		(K.Ö.)	Her <u>cisim</u> zamanda olmuştur.	Evrilmişi
		(B.Ö.)	Herhangi bir <u>cisim</u> hareket eder	
		(Sonuç)	o halde herhangi bir zamanda olmuş olan şey hareket eder.	
3.		(B.Ö.)	Her <u>cisim</u> zamanda olmuştur.	Evrilmişi
		(K.Ö.)	Herhangi bir hareket eden <u>cisimdir.</u>	
		(Ç.Sonuç)	O halde herhangi bir hareket eden zamanda olmuştur.	
		(İs.Sonuç)	O halde herhangi bir zamanda olmuş olan şey hareket eder ¹ .	

1. 3. Üçüncü Şeklin Beşincisi: Orta terimin her iki öncülde de konu olduğu, büyük önermenin genel olumsuz, küçük önermenin hususi olumlu olduğu, ve sonucun kendiliğinden lazım geldiği birinci şekil kıyasların dördüncüsüne, irca edilmek suretiyle açık hale gelen kıyaslardır. Meselâ:

13..		(K.Ö.)	Herhangi bir <u>cisim</u> faildir.	Evrilmişi
		(B.Ö.)	Hiçbir <u>cisim</u> ezeli değildir.	
		(Sonuç)	O halde her fail ezeli değildir.	
4.		(K.Ö.)	Herhangi bir fail <u>cisimdir.</u>	Evrilmişi
		(B.Ö.)	Hiöbir <u>cisim</u> ezeli değildir.	
		(Sonuç)	O halde her (herhangi bir) fail ezeli değildir ² .	

1. 4. Üçüncü Şeklin Altıncısı: Orta terimin her iki öncülde de konu olduğu, büyük önermenin hususi olumsuz, küçük önermenin genel olumlu olduğu ve sonucun kendiliğinden lazım geldiği, iftiraz yoluyla üçüncü şeklin ikincisi olan onuncu kıyasa ve

¹ Fârâbî, age, s. 105

² Fârâbî, age, s. 105

ondan da evirme yoluyla birinci şeklin dördüncüsüne irca edilmek suretiyle açık hale gelen kıyaslardır. Meselâ:

14. (K.Ö.) Her cisim zamanda olmuştur.
 (B.Ö.) Herhangi bir cisim hareket etmez.
 (Sonuç) O halde herhangi bir zamanda olmuş olan şey hareket etmez.
- Bazı cisimler hareketli değildir.
 Meselâ
 Dağ
 Hiçbir dağ hareketli değildir.
- İftiraz
10. (K.Ö.) Her dağ zamanda olmuştur.
 (B.Ö.) Hiçbir dağ hareketli değildir.
 (Sonuç) O halde her zamanda olmuş olan şey hareketli değildir. Evrilmiş
4. (K.Ö.) Herhangi bir zamanda olmuş olan şey dağdır.
 (B.Ö.) Hiçbir dağ hareketli değildir.
 (Sonuç) O halde her (herhangi bir) zamanda olmuş olan şey hareketli değildir¹.

¹ Fârâbî, age, s. 105

1. 1. 2. 1. 2. ŞARTLI KIYASLAR

Fârâbî'ye göre , şartlı kıyaslar da yüklemli kıyaslar gibi iki öncül ve bir sonuçtan meydana gelirler. Yalnız şartlı kıyaslarda büyük önerme daima şartlı öncüdür ve küçük önerme yüklemli öncüdür. Dolayısı ile Fârâbî, şartlı kıyaslarda, bir şartlı ve bir yüklemli öncülden oluşan kıyasları ele almakta ve sınıflamaktadır¹. Aristo ise, şartlı kıyasları zaten ele almamaktadır. Ancak, şartlı kıyaslar bazı mantıkçılar tarafından değişik şekillerde de sınıflandırılmaktadırlar. Onlar iki şartlı öncülden yapılanları da sınıflamaya dahil etmektedirler. Farabi, şartlı önerme çeşitlerine göre, muttasıl ve munfasıl şartlı kıyaslar olmak üzere iki temel sınıf altında çeşitlere ayırmaktadır²

1. 1. 2. 1. 2. 1. Muttasıl Şartlı Kıyaslar

Büyük önermesi muttasıl şartlı önerme, küçük önermesi yüklemli önerme olup, yüklemli bir önermenin sonuç olarak çıktığı kıyaslar, muttasıl şartlı kıyaslardır. Bu kıyaslarda, yüklemli öncül ya mukaddemin aynısıdır ve tali sonuç olarak çıkar veya talinin karşılığıdır ve mukaddemin karşılığı sonuç olarak çıkar. Bu bırakılan (alıkonan) öncül bakımından, Fârâbî, muttasıl şartlı kıyasları iki sınıfa ayırmaktadır³.

Birincisi: Muttasıl şartlı kıyaslarda, şartlı öncülün mukaddeminin aynısı bırakıldığında (yüklemli öncül), zaruri surette talinin aynısının sonuç olarak çıktığı kıyaslardır. Mesela,

(B.Ö.) Eğer alem zamanda olmuşsa, onun bir yapıcısı vardır.

Mukaddem Tali

(K.Ö.) Halbuki alem zamanda olmuştur

O.T. Mukaddemin Aynısı (bırakılan)

(Sonuç) O halde onun bir yapıcısı vardır⁴.

Talinin aynısı

¹ Fârâbî, age, s. 105

² Fârâbî, age, s. 105

³ Fârâbî, age, s. 105 - 106

⁴ Fârâbî, age, s. 105 - 106

İkincisi: Muttasıl şartlı kıyaslarda, şartlı öncülün talisinin karşılığı bırakıldığında, zaruri surette mukaddemin kaşılığının sonuç olarak çıktığı kıyaslardır. Mesela,

(B.Ö.)	<u>Eğer tanrı tek değilse, alemin bir nizamı olmaz</u>
	Mukaddem Tali
(K.Ö.)	<u>Halbuki alemin bir nizamı vardır</u>
	O.T. Talinin Karşılığı (bırakılan)
(Sonuç)	<u>O halde tanrı tektir¹.</u>
	Mukaddemin Karşılığı

Muttasıl şartlı kıyasların bu ikincisinde şartlı öncülün talisi birden fazla sözden oluşabilir. Binaenaleyh, bırakılan da buna göre olur. Meselâ,

(B.Ö.)	<u>Eğer sonsuz olan cisim mevcutsa, o ya basittir veya mürekkeptir</u>
	Mukaddem Tali
(K.Ö.)	<u>Halbuki sonsuz olan cisim ne basittir ne de mürekkeptir</u>
	Talinin Karşılığı (bırakılan, alıkonan)
(Sonuç)	<u>O halde sonsuz olan cisim mevcut değildir².</u>
	Mukaddemin Karşılığı

1. 1. 2. 1. 2. 2. Munfasıl Şartlı Kıyaslar

Büyük önermesi munfasıl şartlı, küçük önermesi yüklemli olan iki öncül ve bir sonuçtan oluşan kıyaslara munfasıl şartlı kıyaslar diyen Fârâbî, bu kıyasları munfasıl şartlı önerme çeşitlerine göre sınıflara ayırmaktadır³.

Uzlaşmazlıkta Tam Olan Munfasıl Şartlı Kıyaslar: Fârâbî, büyük önermesini uzlaşmazlıkta tam olan munfasıl şartlı bir öncül, küçük önermesini (bırakılan, alıkonan, orta terim) uzlaşmazlıkta tam olan munfasıl şartlı öncülün parçalarından bir veya

¹ Fârâbî, age, s. 106

² Fârâbî, age, s. 106

³ Fârâbî, age, s. 107

birkaçının oluşturduğu bir öncül olup; parçalardan hangisi olursa olsun bırakıldığında, diğerinin veya diğerlerinin karşılığının sonuç olarak çıktığı; parçalardan hangisi olursa olsun karşılığı bırakıldığında, diğeri veya diğerlerinin aynen sonuç olarak çıktığı kıyaslara **Uzlaşmazlıkta Tam Olan Munfasıl Şartlı Kıyaslar** adını vermektedir. Uzlaşmazlıkta tam olan munfasıl şartlı önermelerde olduğu gibi ve yukarıdaki tanımdan da anlaşılacağı üzere bu kıyaslar iki sınıftırlar¹.

Uzlaşmazlıkta Tam Olup Parçaları İki Tane Olan Munfasıl Şartlı Kıyaslar:

Munfasıl şartlı öncülün parçalarından hangisi olursa olsun bırakıldığında, yani mukaddem bırakıldığında talinin karşılığının, tali bırakıldığında mukaddemin karşılığının veya mukaddemin karşılığı bırakıldığında talinin aynen, talinin karşılığı bırakıldığında mukaddemin aynen sonuç olarak çıktığı kıyaslardır. Meselâ:

(B.Ö.)	<u>Alem ya zamanda olmuştur veya kadimdir.</u>	
	Mukaddem	Tali
(K.Ö.)	<u>Alem zamanda olmuştur.</u>	
	Mukaddem (bırakılan)	
(Sonuç)	<u>O halde alem kadim değildir.</u>	
	Talinin Karşılığı	

VEYA

(B.Ö.)	<u>Alem ya zamanda olmuştur veya kadimdir.</u>	
	Mukaddem	Tali
(K.Ö.)	<u>Alem kadimdir.</u>	
	Mukaddem	
(Sonuç)	<u>O halde alem zamanda olmuş değildir.</u>	
	Mukaddemin Karşılığı	

VEYA

¹ Fârâbî, age, s. 107

- (B.Ö.) Alem ya zamanda olmuştur veya kadimdir.
Mukaddem Tali
- (K.Ö.) Alem kadim değildir.
Talinin Karşılığı
- ((Sonuç) O halde alem zamanda olmuştur.
Mukaddemin Aynısı

VEYA

- (B.Ö.) Alem ya zamanda olmuştur veya kadimdir.
Mukaddem Tali
- (K.Ö.) Alem zamanda olmuş değildir.
Mukaddemin Karşılığı
- (Sonuç) O halde alem kadimdir¹.
Talinin Aynısı

Bir başka misal,

- (B.Ö.) Bu sayı ya çifttir ya tektir.
- (K.Ö.) Bu sayı çifttir.
- (Sonuç) O halde tek değildir.

VEYA

- (B.Ö.) Bu sayı ya çifttir ya tektir.
- (K.Ö.) Bu sayı tektir.
- (Sonuç) O halde çift değildir.

VEYA

¹ Fârâbî, age, s. 107.

- (B.Ö.) Bu sayı ya çifttir ya tektir.
 (K.Ö.) Bu sayı çift değildir.
 (Sonuç) O halde tektir.

VEYA

- (B.Ö.) Bu sayı ya çifttir ya tektir.
 (K.Ö.) Bu sayı tek değildir.
 (Sonuç) O halde çifttir¹.

Uzlaşmazlıkta Tam Olup Parçaları İki Den Fazla Olan Munfasıl Şartlı Kıyaslar: Munfasıl şartlı öncülün ikiden fazla parçalı olup, bu parçalardan biri bırakıldığında diğerlerinin karşılığının sonuç olarak çıktığı diğerlerinin karşılığının sonuç olarak çıktığı diğerlerinin karşılığı bırakıldığında birinin sonuç olarak çıktığı kıyaslardır. Meselâ:

- (B.Ö.) Bu sayı ya çoktur ya azdır veya eşittir.
 (K.Ö.) Bu sayı eşittir.
 (Sonuç) O halde ne çoktur ne azdır.

VEYA

- (B.Ö.) Bu sayı ya çoktur ya azdır veya eşittir.
 (K.Ö.) Bu sayı ne çok ne de azdır.
 (Sonuç) O halde bu sayı eşittir.

VEYA

- (B.Ö.) Bu sayı ya çoktur ya azdır veya eşittir.
 (K.Ö.) Bu sayı eşit değildir.
 (Sonuç) O halde bu sayı ne çoktur ne de azdır.

¹ Fârâbî, age, s. 107.

“Eşit” için sözkonusu olan bu durum diğer uzlaşmaz parçalar için de aynıdır. Ayrıca uzlaşmazlıkta tam olduğunda parçalar kaç tane olursa olsun, durum aynıdır¹.

Uzlaşmazlıkta Eksik Olan Munfasıl Şartlı Kıyaslar: Fârâbî, büyük önermesi uzlaşmazlıkta eksik olan munfasıl şartlı bir öncülden, küçük önermesi (bırakılan, alıkonan) ise büyük önermenin parçalarından bir veya birkaçından oluşan bir öncül olan kıyaslara **uzlaşmazlıkta eksik olan munfasıl şartlı kıyaslar** demektedir. Ona göre, bu kıyaslarda, parçalardan biri veya birkaçı bırakıldığında, diğeri veya diğerlerinin karşılığı sonuç olarak çıkar; biri veya birkaçının karşılığı bırakıldığında zaruri olarak bir şey lazım gelmez. Meselâ:

- (B.Ö.) Zeyd, Irak'ta veya Şam'da veya Hicaz'dadır.
 (K.Ö.) Zeyd, Irak'tadır.
 Bırakılan
 (Sonuç) O halde Zeyd, ne Şam'da ne de Hicaz'dadır.

Bu durumda, sonucun zaruri olarak “Zeyd ne Şam'da ne de Hicaz'dadır” olması lazım gelir. Ancak, parçalardan birinin veya birkaçının karşılığı bırakıldığında sonucun zaruri olarak şartlı önermenin yazılan parçalarından birisi olması lazım gelmez. Meselâ:

- (B.Ö.) Zeyd, Irak'ta veya Şam'da veya Hicaz'dadır.
 (K.Ö.) Zeyd Irak'ta değildir.
 Bırakılan
 (Sonuç) O halde Zeyd ya Şam'da veya Hicaz'dadır.

Bu kıyasın sonucunda Zeyd'in illa ki ya Şam'da ya Hicaz'da olacağı söylenemez. Çünkü Zeyd başka bir yerde de olabilir. Bununla beraber, Zeyd'in mutlaka ya Irak'ta ya Şam'da veya Hicaz'da olabileceği söylenir veya tasavvur edilirse, bu kıyas, uzlaşmazlıkta tam olan munfasıl şartlı kıyaslar ile aynı özellikleri taşır².

¹ Fârâbî, age, s. 107.

² Fârâbî, age, s. 107 - 108

1. 1. 2. 1. 3. HULF KIYASI

Fârâbî, iki öncülünün de doğrulukları, doğru oldukları, apaçık, meydanda, olan cezimli kıyaslara **Doğru Kıyaslar** denildiğini belirtmektedir. Meselâ:

- (K.Ö.) Her cisim mürekkeptir.
 (B.Ö.) Her mürekkep zamanda olmuştur.
 (Sonuç) O halde her cisim zamanda olmuştur¹.

Ancak öncüllerden birinin doğruluğu, doğru olduğu, apaçık, meydanda olan ve diğerinin doğruluğu, doğru olduğu, şüpheli olan, doğru veya yanlış olduğu bilinmeyen; ama sonucun yanlışlığı apaçık olarak meydanda olan kıyaslara Fârâbî, **Hulf Kıyası** adını vermektedir, Hulf kıyasında doğru mu, yanlış mı olduğu şüpheli olan veya yanlışlığı apaçık olan öncülün çelişği alınır ve doğru olan bu çelişik önerme o kıyasın sonucu olur. Meselâ:

- (K.Ö.) Alem ezelidir.
 (B.Ö.) Hiçbir ezeli mürekkep değildir.
 (Y.Sonuç) O halde alem mürekkep değildir.
 (D.Sonuç) O halde alem ezeli değildir².

Bu durumda, Fârâbî'ye göre Hulf kıyası ile bir sonuç çıkarılmak istenildiğinde şöyle yapılır: "...sonuç olarak çıkarmak istediğimiz şeyi gözönüne alırız. Bu, 'Alem ezeli değildir' sözümüz olsun; çelişğini alalım, o da 'Alem ezelidir' hükmüdür. Ona doğruluğu meydanda olan başka bir doğru öncül izafe edelim, öyle ki ona izafe edildikte ikisi birden bir kıyas teşkil etsinler, o da 'Hiçbir ezeli mürekkep değildir' hükmüdür; bunun sonucu 'Alem mürekkep değildir' hükmü olur. Halbuki sonuç yanlışlığı meydanda olan yanlış bir sonuçtur. Bundan da alemin ezeli olmadığı sonucu çıkar"³

Fârâbî'nin Hulf kıyası olarak ele aldığı kıyasları, Aristo, imkansızlıkla neticelenen kıyaslar olarak incelemektedir⁴.

¹ Fârâbî, age, s. 108

² Fârâbî, age, s. 108

³ Fârâbî, age, s. 108

⁴ Aristoteles. age. s.87 vd.

1. 1. 2. 2. MÜREKKEP KIYASLAR

İki öncül ve bir sonuçtan oluşan kıyaslara Basit Kıyaslar diyen Fârâbî, ikiden fazla öncülden oluşan kıyaslara **Mürekkep Kıyaslar** adını vermektedir. Ona göre bu kıyaslar çeşitli kıyaslardan mürekkeptir. Meselâ:

1. (K.Ö.) Her cisim mürekkeptir.
2. (B.Ö.) Her mürekkep bir arazla birleşmiştir, ondan ayrılmaz.
- (Sonuç) O halde her cisim bir arazla birleşmiştir, ondan ayrılmaz.

3. (K.Ö.) Her cisim bir arazla birleşmiştir, ondan ayrılmaz.
- (B.Ö.) Her arazla birleşmiş olan şey arazdan ayrılmaz, o takdirde araz zamanda olmuş olanla birleşir, ondan ayrılmaz.
- (Sonuç) O halde her cisim zamanda olmuş olanla birleşir ondan ayrılmaz.

4. (K.Ö.) Her cisim zamanda olmuş olanla birleşir ondan ayrılmaz.
- (B.Ö.) her zamanda olmuş olan ve ondan ayrılmayan zamanda olmuş olmadan önce olamaz.
- (Sonuç) O halde her cisim zamanda olmuş olmadan önce olamaz.

5. (K.Ö.) Her cisim zamanda olmuş olmadan önce olamaz.
- (B.Ö.) Her zamanda olmuş olmadan önce gelmeyen şey, zamanda olmuş olanın varlığıyla beraber olan şeydir.
- (Sonuç) O halde her cismin varlığı zamanda olmuş olanın varlığıyla beraberdir.

6. (K.Ö.) Her cismin varlığı zamanda olmuş olanın varlığıyla beraberdir.
- (B.Ö.) Hr varlığı zamanda olmuş olanın varlığıyla beraberolan şeyin varlığı var değil iken var olur.
- (Sonuç) O halde her cismin varlığı var değil iken var olmuştur.

7. (K.Ö.) Her cismin varlığı var değil iken var olmuştur.
 (B.Ö.) Her varlığı var değil iken var olanın varlığı zamanda olur.
 (Sonuç) O halde her cismin varlığı zamanda olmuş olan bir şeydir.

8. (B.Ö.) Her cismin varlığı zamanda olmuş olan bir şeydir.
 (K.Ö:) Alem cisimdir.
 (Sonuç) O halde alem zamanda olmuştur

Fârâbî, bu kıyasın parçalarının hepsinin sayılması durumunda sözün uzayacağını, ancak öncülleri içinde bulunan önceki kıyasların sonuçları atılarak sadece öncüllerle yetinilebileceğini çünkü sonuçların bu öncüllerde zaten gizli bulduklarını belirtmektedir ve sonuncu sonuçta toplanabileceğini söylemektedir. Meselâ:

1. Her cisim mürekkeptir.
 2. Her mürekkep bir arazla beraberdir ondan ayrılmaz.
 3. Her arazla beraber olan ondan ayrılmaz, o halde o zamanda olmuş olanla beraberdir, ondan ayrılmaz.
 4. Her zamanda olmuş olanla beraber olan ondan ayrılmaz, o halde zamanda olmuş olandan önce gelmez.
 5. Her zamanda olmuş olandan önce gelmeyen şeyin varlığı zamanda olmuş olanın varlığıyla beraberdir.
 6. Her varlığı zamanda olmuş olanın varlığıyla beraber olan şeyin varlığı var değil iken var olmuştur.
 7. Her var değil iken var olmuş olan varlık zamanda olmuştur.
 8. Halbuki alem cisimdir.
- (Sonuç) O halde alem zamanda olmuştur¹.

İslam Mantıkçıları, Fârâbî'nin bahsetmiş olduğu, sonuçların da dahil olduğu mürekkep kıyaslara **Mevsul'un - Netaic** ; sonuçların öncüllerden ayrılıp sonuncu sonuncu sonuçta toplandığı kıyaslara **Mefsul'un - Netaic** adlarını vermektedirler².

¹ Fârâbî, age, s. 108 - 110

² Necati Öner, age, s. 141 - 142

Görüldüğü gibi, mürekkep kıyaslar; şartlı, cezimli, hulflu ve doğru kıyaslar olmak üzere çeşitli kıyaslardan oluşmaktadırlar. Çeşitli doğru kıyaslardan oluşan mürekkep kıyaslar için Fârâbî şu misali vermektedir:

Alem ya kadimdir ya zamanda olmuştur
 Eğer kadim ise zamanda oluşlara maruz kalmaz
 Halbuki zamanda oluşlara maruzdur, çünkü cisimdir
 Zira eğer cisim zamanda oluşlara maruz kalmasaydı onlardan hali kalırdı
 Onlardan hali kalan ise mürekkep değildir ve hareket etmesi imkansızdır
 Halbuki bunu akıl almaz
 O halde alem zamanda olmuştur

Bu kıyas, munfasıl şartlı, muttasıl şartlı, hulfle yapılmış, cezimli ve doğru cezimli kıyaslardan oluşan mürekkep kıyastır¹.

Fârâbî'ye göre kıyas ya birinci söz bir kıyastır veya birinci söz olmayan kıyastır:

Birinci söz Kıyas: Eğer bir söz, daha önce belirttiğimiz kıyaslar gibi (öncüller ve sonuç şeklinde) teşkil edilmeyip, ona bazı şeyler ilave edilir, ondan bazı şeyler çıkarılır ve terkibi sözlerin teşkil şekillerinden biriyle yapılır da birinci sözden anlaşılman mana aynen kalırsa birinci söz bir kıyastır. Mesela, konuşmalarımız ve kitaplarda olanlar bu türden sözlerdir.

Birinci Söz Olmayan kıyas: Eğer bir söz, daha önce belirttiğimiz kıyaslar gibi (öncüller ve sonuç) teşkil edilir ve birinci sözden anlaşılman mana değişir ve ikinci sözden anlaşılman manadan farklı olursa birinci söz bir kıyas olmaz.

¹ Fârâbî, age, s. 110

SONUÇ

Bu incelememiz sonunda gördük ki, Fârâbî, mantığın temelinde temyiz kuvvetini yerleştirmektedir. İnsana Allah (cc) tarafından verilmiş olan bu kuvvet sayesinde bilim ve sanatlar elde edilebilir; güzel, çirkin, doğru ve yanlış ayırt edilebilir. Bu kuvvetle ruhta makuller hasil olur ve iç konuşma gerçekleşir (kavl). Bu kuvvetle makulleri ifade eden iç konuşma (kavl) ses ile harice, lafız ve söz olarak, dış konuşma (nutuk) şeklinde çıkar. İşte Fârâbî, ister ruhta isterse hariçte olsun, insanın bir fikri düzeltmesine yarayan söze kıyas adını vermektedir.

İç konuşma ile dış konuşmadan , denetleme imkanımız tabii olarak dış konuşma olduğundan mantık ilmi, nahiv ilmi ile bu bakımdan bir dereceye kadar birleşmekte, ancak nahiv ilminin bir tek dilin kanunların vermesine karşılık mantık ilmi bütün dillerde ortak olan kanunları vermek bakımından ondan ayrılır.

Mantık çalışmalarında Aristo geleneğine uyan Fârâbî'ye göre kıyas, öncüller ve bu öncüllerden zaruri olarak hasil olan sonuçtan mürekkeptir. Öncüllerden her biri ve sonuç birer önermedir. Önerme, hüküm bildiren, doğru veya yanlış olan sözdür. Söz ise ruhta en az iki makulden, hariçte ise bu makullere müsavi olan en az iki lafızdan mürekkeptir. Lafız, ya isim, ya kelime (fiil), ya edat olur, bu durumda ağızdan çıkan seslerin en küçük birimi lafız olur.

Kıyasın teşkilinde en küçük birim olan lafızları, Fârâbî, müfret ve mürekkep olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Ona göre müfret lafızlar ya isim, ya kelime (fiil), ya da edat olurlar. O, isim, kelime ve edatı tek tek ve birbiriyle ilişkileri açısından ayrıntılı bir şekilde inceledikten sonra bunların birleşmesiyle oluşan mürekkep lafızlara ve söze geçmektedir

Bizce, Fârâbî, lafız ve sözü kesin çizgileriyle birbirinden ayırmaktadır çünkü ona göre ağızdan öikan anlamlı seslerden tek olup tek şeyleri gösterenler ve birleşik olup tek şeyleri gösterenler (birincisi müfret lafızlar, ikincisi mürekkep lafızlar) lafız; birleşik olup birleşik şeyleri gösterenler ise sözdür mürekkep lafızlar ve sözü birbirinden ayıran en büyük fark, kısaca, mürekkep lafızların, mana bakımından, parçalarının bütün mananın bir kısmına delalet etmemesi; buna karşılık sözün parçalarının bütün mananın bir kısmına

de lalet etmesidir. Bu durumda ona göre, bir kısım mürekkep ise ve bir parçası sıfat ise sözdür; eğer bu ismin bir parçası lakab ise (lafızdır)mürekkep lafızdır.

Fârâbî, sözleri takyidin teşkili gibi olanlar ve haberlerin teşkili gibi olanlar diye ikiye ayırmakta ve haberlerin teşkili gibi olanlara cezimli söz, önerme, hüküm denildiğini bildirmektedir. Ayrıca, O, sözleri tam ve tam olmayan sözler diye sınıflandırmaktadır. Tam söz; zati olarak doğru veya yanlış olan cezimli söz (önerme, öncül) ve ancak cezimli söze dönüştürülmek suretiyle doğru veya yanlış olabilen (bu bakımdan arızı olarak doğru veya yanlış olan), sözü söyleyen muhataba göre değişen emir, yakarı, istek ve ünlem olmak üzere beş sınıftır. Tam olmayan söz ise bunların bir parçası durumunda olan sözdür.

Demek ki, Fârâbî'ye göre her söz önerme değildir; Ancak haberlerin teşkili gibi olan, doğru veya yanlış olan ve hükümleri bildiren sözler önerme (cezimli sözdür). Ona göre bir önermede, konu (hakkında hüküm verilen, hakkında haber verilen, vasıflandırılmış, sıfatlanmış) ve bir de yüklem (hüküm, haber, vasıf, sıfat) bulunur. Konu ve yüklem, isim ve fiil değil, bunların manalarıdır. Bu mana veya lafızlar, ya külli ya da şahsi olurlar. Fârâbî buradan cevher ve kategoriler bahsine geçmekte ilk cevherlerin ve ikinci cevherlerin hangi şartlarda konu ve yüklem olabileceklerini izah etmekte ve buradan da tanım nazariyesini ortaya koyabilmek için beş külli (Tümel) bahsine çok bilinçli ve sistemli olarak geçmektedir.

Filozof'a göre her önermede ya tasdik ya da selb vardır. Eğer bir şey bir şey hakkında hakkında tasdik ediliyorsa, önerme olumlu; eğer bir şey bir şeyden selbediliyorsa önerme olumsuz olur. Olumlu veya olumsuz olan bu önermeler yüklemli önermeler ve şartlı önermeler olmak üzere iki sınıftırlar. O, yüklemli önermeleri konunun niceliği açısından; konusu genel ve şahsi olanlar olmak üzere iki sınıfa ayırır. Konusu genel olanları, bir sur izafe edilenler ve bir sur izafe edilmeyenler diye ikiye ayırır. Sur izafe edilenleri de, genel olumlu, özel olumlu, genel olumsuz ve özel olumsuz olarak sınıflara ayırır. Fârâbî, yüklemli önermeleri yüklem niceliği açısından da ele alarak onları; yüklemli genel olanlar ve öz (şahsi) olanlar olarak sınıflamakta ki bu sınıflama çok orjinaldir. Ayrıca o, yüklemli önermeleri yüklem niteliklerine göre de, Mucibe - i Basite, Salibe- i Basite, Mucibe- i Ademiyye, Salibe- i ademiyye, Madule-i Mucibe, Madule-i salibe olarak sınıflandırmaktadır. Şartlı önermeleri nitelik ve nicelik bakımından durumlarının önermeler gibi olduğunu belirten Fârâbî, onları hükmün mukaddem ve

talinin birleşmesi veya ayrılmasını tazammun etmesi açısından muttasıl ve munfasıl şartlı önermeler olmak üzere iki sınıfa ayırmaktadır. Munfasıl şartlı önermeleri de parçaların sayısına göre ve parçaların uzlaşmazlıkta tam veya eksik oluşlarına göre, iki parçalı ve uzlaşmazlıkta tam olanlar, ikiden fazla parçalı ve uzlaşmazlıkta tam olanlar, ikiden fazla parçalı ve uzlaşmazlıkta tam olanlar, iki parçalı ve uzlaşmazlıkta eksik olanlar, ikiden fazla parçalı ve uzlaşmazlıkta eksik olanlar diye sınıflamaktadır. Fârâbî, daha sonra modal (Cihetli - Kipli) önermeler bahsine geçerek, cihetin, yüklem konuya yüklenme keyfiyetine delalet etmesi bakımından tarifini vermekle çok sayıda ciheti kabul etmektedir. Ancak O, ilk cihetlerin zaruri, mümkün ve mutlak olmak üzere üç sınıf olduklarını kabul eder. Önermeleri de bu üç cihete göre sınıflayan Fârâbî, madde ve cihet bakımından onları, maddesi zaruri, maddesi mümkün, ciheti zaruri, ciheti mümkün ve mutlak; ayrıca, madde ve cihet bakımından mutlak, maddesi mutlak ciheti mümkün, maddesi mutlak ciheti zaruri, maddesi zaruri ciheti mutlak önermeler diye sınıflamaktadır. Fârâbî, Aristo'nun kapalı geçtiği bu bahsi en ince ayrıntılarıyla inceler. Yine ,O, mutlak önermeyi de cihet (modalite) olarak kabul etmekle Aristo ve tefsircilerinden ayırır.

Önermeler arası ilişkiler bahsinde, önermelerin mütekabil oluşları hususunda, Fârâbî, en mühim şart olarak mütekabil önermelerin bir arada bulunamayışlarını göstermekte ve diğer şartların buna dahil olduklarını belirtmektedir. O, mütekabil önermeleri şahsi karşılıklı ve genel karşılıklı önermeler olarak iki sınıfa ayırır. Genel karşılıklı önermeleri Fârâbî, sur alıp almamalarına ve aldıkları surlara göre, karşıtlar (zıtlar), karşıtlar altı, çelişikler olmak üzere üç sınıfa ayırmaktadır. O, bu konuda, mütekabil önermelerden birinin tasdik, diğerinin selb olması şartına uymayan altık önermeleri saymaz.

Fârâbî, önermeler arası ilişkiler bakımından evirme bahsinde sadece düz evirmeden bahseder, ters evirmeden ise bahsetmez. Ancak O, kıyasların ircasında kullanılmak üzere evirmeden başka bir de iftiraz diye bir metod geliştirir ki, bu metod onun kendisine has ve orjinaldir.

Bütün bunların izahından sonra Fârâbî, önermeleri varlığı bilinenler ve varlığı bilinmeyenler olarak sınıflamaktadır. Çünkü şu ana kadar verilen önermeler varlığı bilinen önermelerdir. Varlığı bilinmeyen önermeler ise faal akılda bulunurlar. Bizim bu tespitimize göre Fârâbî, mantık ilmine dair düşüncelerinde, metafizikten tamamen uzaklaşmamakta ve bağlantılı olarak hareket etmektedir.

Daha sonra kedinin has düşünceleriyle bilmenin ne olduğunu; bilginin tasavvur ve tasdik olmak üzere ikiye ayrıldığını - bu arada doğrunun ne olduğunu -, tasavvur ve tasdik ne olduğunu; tasdik, kesin bilgi veren, kesin bilgiye yakın ve ruh sükuneti sağlayan olmak üzere üçe ayrıldığını ve bu tasdiklerin nerelerde kullanıldığını izah eden Fârâbî, bununla beraber, bilginin kaynağı hususunda bilinenleri, bir kıyasla bilinenler ve bir kıyas olmaksızın bilinenler olmak üzere ikiye ayırmaktadır. O, bir kıyas olmaksızın, makulattan, mahsusattan, meşhurattan ve makbulattan gelen bilgiler olarak sınıflamakta ve kıyası oluşturan öncüllerin de bunlara dayandıklarını belirtmektedir. Tespitimize göre, kıyasın değeri de bu öncüllere bağlıdır. Çünkü asıl burhan makulattan elde edilen öncüllerden yapılıp ki zorunlu kesin bilgi de burada oluşur.

Kıyas için en genel manada ister ruhta, isterse hariçte olsun insanın bir fikri düzeltmesine yarayan sözdür tanımını veren Fârâbî, klasik mantık açısından, “‘Kıyas’ ortaya konulan bir takım öncüllerden yapılmış olan bir sözdür. Bu öncüller birleştirildiği vakit onlardan arızı olarak değil, fakat zati olarak ve zaruri surette başka bir şey hasıl olur bilgisi bir kıyasla hasıl olan şeye ‘sonuç’, ‘arkadan gelen’ denir”¹ tanımını vermektedir.

Fârâbî, kıyasın öncüller ve sonuçtan oluştuğunu belirttikten sonra - bu arada kıyasın geçerli olabilmesi için gereken şartlar unutulmamalı - kıyasları, oluştukları öncüllerin sayısına göre basit ve mürekkep, bu öncüllerin (önergelerin) çeşitlerine göre yüklemli ve şartlı kıyaslar olmak üzere sınıflamaktadır. Fârâbî, orta terimin bulunduğu yere göre de kıyasları şekillere ayırır ki bu şekilleri yüklemli kıyaslarla birlikte verir.

Fârâbî’ye göre, iki öncül ve bir sonuçtan oluşan, öncüllerin dört yönden biriyle bilindiği farzedilerek yapılan kıyaslar basit kıyaslardır. Bunlardan, yüklemli öncüllerden oluşan yüklemli kıyasları, o, üç şekil altında ondört mod olarak tespit etmektedir. Orta terimin, öncüllerden birinde konu, diğerinde yüklem olduğu ve sonucun kendiliğinden lazım geldiği açık olan birinci şekil (mükemmel kıyaslar da denir) altında dört yüklemli kıyas vardır. Orta terimin, öncüllerin her ikisinde de yüklem olduğu ve sonucun kendiliğinden lazım geldiği, iftiraz ve evirme yollarıyla, birinci şekil kıyaslara irca edilmek suretiyle açık hale gelen ikinci şekil kıyaslar (mükemmel olmayan kıyaslar) altında da dört yüklemli kıyas bulunur. Orta terimin, öncüllerin her ikisinde de konu olduğu ve sonucun kendiliğinden lazım geldiği, iftiraz ve evirme yollarıyla, birinci şekil kıyaslara irca

¹ Fârâbî, Kitab - ul Kıyas - is - Sagir, çev. M.T., s 101.

edilmek suretiyle açık hale gelen üçüncü şekil kıyaslar (bunlar da mükemmel değildir) altında altı yüklemli kıyas bulunur. Fârâbî kıyas şekillerinde Aristo'ya uyarak üç şekil kıyas kabul etmekte ve zaten birinci şekil içinde bulunan dördüncü şekli saymamaktadır.

Yüklemli kesin kıyaslar gibi iki öncül ve bir sonuçtan oluşan, ancak, öncüllerinden birisi şartlı olan şartlı kıyasları, Fârâbî, şartlı öncüllerin çeşitlerine ve bırakılan öncül bakımından sınıflara ayırır. Şartlı kıyaslardan: muttasıl şartlı kıyas bırakılan öncül bakımından iki çeşittir: munfasıl şartlı kıyasları, uzlaşmazlıkta tam olup parçaları iki tane olanlar, uzlaşmazlıkta tam olup parçaları ikiden fazla olanlar, uzlaşmazlıkta eksik olanlar olmak üzere, Fârâbî, sınıflara ayırır.

Fârâbî, iki öncülün de doğrulukları apaçık olan cezimli kıyaslara doğru kıyas, öncüllerden birinin doğruluğu şüpheli olan veya yanlış olan ve sonucun yanlışlığı ortada olan kıyaslara hulf kıyası der ki, bu kıyasları da basit kıyaslara dahil eder. Fârâbî'nin hulf kıyası, Aristo'nun imkansızlıkla neticelenen kıyaslarını karşılar.

Fârâbî, ikiden fazla öncül ve sonuçtan oluşan kıyaslara mürekkep kıyaslar der ki bu kıyasların öncüllerini başka kıyasların sonuçları oluşturur. Bu kıyasların öncülleri de geri gidildiğinde nihayetinde dört yönden biriyle elde edilen öncüllere dayanırlar. Mürekkep kıyaslar, şartlı, cezimli, hulflü, doğru kıyaslar gibi çeşitli kıyaslardan oluşurlar. Bu kıyaslar mürekkep kıyas içerisinde ya sonuçları ile birlikte (Mevsul - un Netaic) ya da sonuçların öncüllerden ayrılıp sonuncu sonuçta toplandığı şekilde (Mefsul - un Netaic) bulunurlar.

Fârâbî'ye göre kıyaslar, hep, yukarıdaki kıyaslar gibi öncüller ve sonuç şeklinde teşkil edilmiş olarak bulunmazlar. İşte bu bakımdan, O, kıyasları birinci söz kıyaslar ve birinci söz olmayan kıyaslar diye iki temel sınıfa ayırır. Onun nazarında, öncüller ve sonuç şeklinde teşkil edilmeyip birinci sözden anlaşılmanın aynen kaldığı ve bazı şeylerin ilave edildiği veya eksiltildiği kıyaslar birinci söz kıyaslardır ki kitaplarda bulunan sözler, konuşmalarımız bu türdendir; Ama, şimdiye kadar verilmiş olan, öncüller ve sonuç şeklinde teşkil edilip, birinci sözden anlaşılmanın değiştiği kıyaslar birinci söz olmayan kıyaslardır.

Netice olarak Fârâbî'nin mantığı nasıl temellendirdiğini ve sistemli bir şekilde kıyasın oluşumunu nasıl izah ettiğini, kıyasın şekil ve çeşitleri hususlarındaki izafe sınıflamalarını tespit edip ortaya koyduk.

Böylece Fârâbî'nin İslam Mantığının kurucusu olduğu ve Muallim - i Sani ünvanına ne kadar layık olduğu bir kez daha tescil edilmiş oldu.

KAYNAKLAR

ARİSTOTELES; Organon I Kategoriyalar. 64 s.

Organon II Önermeler. 47 s.

Organon III Birinci Analitikler. 194 s.

Organon IV İkinci Analitikler. 138 s.

Organon V Topikler. 273 s.

Hamdi Ragıp Atademir Çevirileri. İstanbul, MEB Yayınları, 1989

ARNALDEZ Roger -(çev.) YAKIT İsmail; "Fârâbî'nin Felsefesinde Düşünce ve İfade (Kitab el- Huruf hakkında)". Felsefe Arkivi Sayı 26'dan Ayrı Basım, İstanbul, İ.Ü.E.F. Yayınları, 1987

BİNGÖL, Abdülkuddüs; Gelenbevi İsmail. Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988. 112 s.

BİNGÖL, Abdülkuddüs; Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı. İstanbul, MEB Yayınları, 1993. 172 s.

BOLAY, M.Naci; Fârâbî ve İbni Sina'da Kavram Anlayışı. İstanbul, MEB Yayınları, 1989. 96 s.

ÇUBUKÇU, İ:Agah; Türk İslam Düşüncesi Hakkında Araştırmalar. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992. 400 s.

DEVELİOĞLU, Ferit; Osmanlıca -Türkçe Ansiklopedik Lugat. Ankara, Aydın Kitabevi Yayınları, 1995. 1195 s.

FAHRİ, Macit; İslâm Felsefesi Tarihi. Çev. Kasım Turan. İstanbul, İklim Yayınları 2. Baskı 1992. 354 s.

FARABİ; İhsa'ül - Ulum (İlimlerin Sayımı). Çev. Ahmet Ateş. İstanbul, MEB Yayınları, 1989. 156 s.

GÖKBERK, Macit; Felsefe Tarihi. İstanbul, Remzi Kitabevi, 1985.

KEKLİK, Nihat; İslam Mantık Tarihi. İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1969. 88 s.

KEKLİK, Nihat; Fârâbî Mantığı. İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970. 94 s.

KEKLİK, Nihat; Felsefe (Mukayeseli Temel Bilgiler ve Kaynaklar). İstanbul, Çağrı Yayınları, 1978.

KÜYEL, Mübahat; Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri. Ankara, AKDITYKAKM Yayını - Sayı: 31, Fârâbî Külliyyatı

- Sayı - 1, 1990. 126 s. İçinde:

FARABÎ; I. et - Tavti'atu Fi'l - Mantık (Mantiğa Başlangıç)

FARABÎ; II. Fusul (Mantık Sanatına Başlamak İsteyen Bir Kimsenin Bilgi Edinmek Zorunda Bulunduğu Bütün Hususlara Dair Olan Bölümler

FARABÎ; II. Kitab ul - Kıyas - is Sagir (Küçük Kıyas Kitabı)

KÜYEL, Mübahat; Fârâbî'nin "Şera'it ul - Yakın"ı. Ankara, AKDITYKAKM Yayını - Sayı: 32, Fârâbî Külliyyatı - Sayı - 2, 1990. 78 s. İçinde:

FARABÎ; Şera'it ul - Yakın (Kesin Bilginin Şartları)

FARABÎ; Kitab ul - Burhan (Burhan Kitabı)

KÜYEL; Mübahat; Fârâbî'nin Peri hermeneias Muhtasarı. Ankara, AKDITYKAKM Yayını - Sayı: 33, Fârâbî Külliyyatı - Sayı: 3, 1990. 95 s İçinde

FARABÎ; Peri hermeneias (Önerme)

OLGUNER, Fahrettin; Fârâbî. İzmir, Akademi Kitabevi, 1993. 179 s.

ÖNER, Necati; Klasik Mantık. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, No: 179, 1986. 190 s.

ÖZTÜRK, Hüseyin; Düşünce ve Uygarlık Tarihi. Ankara, Ülke Yayınları, 1987. 292 s.

SAMİ, Şemsettin; Kamus - 1 Türki. İstanbul, Çağrı Yayınları, 1995. 1074 s.

ÜLKEN, Hilmi Ziya; Mantık Tarihi. İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlarından: Edebiyat Fakültesi Felsefe Zümresi Neşriyatı, Rıza Koşkun Matbaası, 1942. 334 s.

ÜLKEN; Hilmi Ziya; İslam Felsefesi- Kaynakları ve Tesirleri-. Ankara, Selçuk Yayınları, ikinci Baskı, 356 s.

ÖZGEÇMİŞ

1972 yılında Burdur İli, Yeşilova İlçesi, Salda Kasabası'nda doğan Fazıl Karahan ilk ve ortaokulu doğum yeri olan Salda Kasabası'nda, liseyi Burdur Endüstri Meslek Lisesi Elektrik Bölümü mezunu olarak tamamlamıştır. 1989 yılında kazandığı Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nü 1993'de tamamladı. Yine aynı yıl Isparta S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü'nde Yüksek Lisansa başladı. Halen Denizli P.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü Türk İslâm Düşüncesi Tarihi Anabilim Dalı'nda Araştırma Görevlisi olarak görev yapmaktadır.

